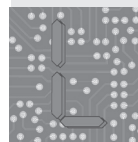

Van de uitgever

Met ingang van jaargang 2008 wijzigt de verschijningsvorm van *Nederlandse Letterkunde*. Hetzelfde geldt voor haar “zuster tijdschriften” *Nederlandse Taalkunde* en het *Tijdschrift voor Taalbeheersing*. Wij willen deze vernieuwing als uitgever graag toelichten.

Zowel redactie als uitgever willen *Nederlandse Letterkunde* als wetenschappelijk publicatieplatform ook in de toekomst behouden. Daarom is in samenspraak met, en met financiële ondersteuning van, de Nederlandse Taalunie een model ontwikkeld waarbij het tijdschrift levensvatbaar blijft, en tegelijkertijd de hoeveelheid wetenschappelijke informatie niet wordt ingeperkt.

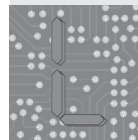
De gedrukte versie van het tijdschrift blijft bestaan. Hoewel het aantal afleveringen teruggaat van vier naar drie blijft de totale omvang van de artikelen op jaarbasis minstens gelijk. Alle rubrieken worden exclusief in de webomgeving uitgebracht.

De digitale versie van het tijdschrift (te vinden onder www.letterentijdschriften.nl) bevat naast deze rubrieken en het meeste actuele nummer ook een archief van alle verschenen nummers, vooralsnog vanaf jaargang 2000. Het archief is uiteraard geheel doorzoekbaar, en men kan de individuele artikelen in pdf-formaat downloaden. Hoewel veel elementen van de website voor iedereen toegankelijk zijn kunnen alleen abonnees de volledige tekst van het meest actuele nummer en van het archief raadplegen.

Een bijkomend voordeel van de digitale versie is dat het nu mogelijk wordt elementen op te nemen die niet in de gedrukte versie zouden passen. Men kan hierbij denken aan bijvoorbeeld kleurenfoto's, facsimile's, geluidsbestanden, en uitgebreide vragenlijsten gebruikt bij experimenten.

Het nieuwe product heeft zo een evidente meerwaarde boven de vertrouwde traditionele vorm. Om deze aantrekkelijke mogelijkheden te financieren zijn wij genoodzaakt geweest de abonnementsprijzen substantieel te verhogen. De hier gepresenteerde vernieuwing van *Nederlandse Letterkunde* vergt immers een investering die door alle partijen die belang hebben bij het tijdschrift moet worden gedragen, wil het tijdschrift zijn positie als vooraanstaand Nederlandstalig wetenschappelijk publicatieplatform handhaven en versterken.

Religieuze liefdesemblem

ALS DEMONSTRATIES VAN GELOOFSBELEVING IN DE REPUBLIEK ROND 1700¹

Els Stronks (Universiteit Utrecht)

Abstract

This article focuses on a number of religious love emblem books, published in the Dutch Republic around 1700. These emblem books, predominantly made by Baptist poets, are adaptations of Roman Catholic emblem books made by Jesuits of priest around 1630 in the Southern parts of the Netherlands. Should we see the existence and flourishing of these emblem books as a sign of increasing religious tolerance? The assumption is that the position of the dominant Reformed Church in the Republic had changed in 1700, enabling Protestants poets to introduce Roman Catholic elements into the Dutch culture. By studying the gap between the originals and their adaptations, it is established whether these Dutch emblem books are forms of cultural transmissions that can be characterized as an assimilative, or appropriative practice. Judging from the number of reprints made of the emblem books, a large Protestants audience did appreciate the emblems, indicating a change not only in religious tolerance, but also in religious faith.

In de geschiedenis van de Nederlandse literatuur is de periode rond 1700 niet een van de meest roemrijke, en om die reden wordt weinig onderzoek gedaan naar literaire teksten uit dit tijdvak.² Ten onrechte, als het gaat om de religieuze emblematiek. Dat literaire genre kende in de Republiek tussen ongeveer 1675 en 1725 een grote bloei. Er kan daarbij een onderscheid gemaakt worden tussen bundels die gerekend worden tot de 'emblematische theologie'³, en bundels die pasten in de traditie van de religieuze liefdesemblematiek.

Op die religieuze liefdesemblem ga ik in dit artikel nader in, waarbij ik ze beschouw als demonstraties van geloofsbeleving in de Republiek rond 1700.⁴ Het corpus biedt daartoe interessante aanknopingspunten: de religieuze emblem die tussen 1675 en 1725 in de Republiek verschenen, gaan terug op katholieke liefdesemblem die in Zuid-Nederland tussen 1615 en 1635 gemaakt waren door jezuïeten of priesters, ten dienste van het contrareformatorisch offensief aldaar.⁵ Deze van oorsprong katholieke religieuze emblem uit de vroege zeventiende eeuw werden rond 1700 door voornamelijk doopsgezinde emblematici uit Noord-

Nederland bewerkt, en geschikt gemaakt voor gebruik in een geheel andere context. Die emblematici wisten, getuige het aantal bundels en herdrukken, een groot publiek te bereiken. Het is juist de grootschaligheid van het succes die vragen oproept. Waarom drong na 1675 katholiek erfgoed uit het Zuiden zo in het Noorden door, en waarom juist via het emblematische genre?

Mijn hypothetisch, voorlopig antwoord op deze vragen is dat de religieuze liefdesemblemata bloeiden in een maatschappij waarin de dominante gereformeerde kerk anders gepositioneerd was dan eerder in de zeventiende eeuw in de Republiek het geval was. Die verandering leidde tot andere cultuuruitingen: er ontstond ruimte voor openlijke toe-eigening van zuidelijk cultuurgedoe in het Noorden, en dus voor vermenig van katholieke en protestantse tradities. Om te beoordelen hoe groot de ruimte tot toe-eigening was, analyseer ik hoe Noord-Nederlandse dichters hun katholieke bronnen bewerkten, met als doel vast te stellen wat zij hun lezerspubliek uiteindelijk na bewerking aanboden. Vanuit die analyse beoog ik uitspraken te doen over de opvattingen die er in Noord-Nederland rond 1700 over geloofsbeleving bestonden.⁶

Ik wil hier kort kijken naar een embleem uit één van de prominente bundels uit het corpus, Willem den Elgers' *Zinne- en minnebeelden* uit 1703, om aan de hand van die eerste blik te laten zien hoe zichtbaar de katholieke wortels in de Noord-Nederlandse bundels geweest zijn. Den Elger bewerkte emblemata van de kapucijn Ludovicus van Leuven, uit diens *Amoris divini et humani antipathia* uit 1629/1670. De *pictura* behorend bij het achtste embleem uit *Zinne-beelden der liefde* (1703), hier afgebeeld, toont de personificatie van de liefde en de menselijke ziel, gezeten op een rennend hert. De ziel, voorop zittend, lijkt toegesproken te worden door de liefde. In het motto van dit embleem, 'De liefde is niet te ontvlugten', wordt een moralistische duiding van deze afbeelding geboden⁷:

Den Elgers *pictura* is een vrijwel exacte kopie van de *pictura* van het 27^e embleem, 'Assiduitas Amoris' [Liefde gaat altijd verder] uit Ludovicus' *Amoris divini et humani antipathia*⁸:

Ludovicus' onderschrift bij deze *pictura*, 'Fugiendo, non effugit' [Hij ontsnapt niet door te vluchten], heeft ook een directe echo in Den Elgers motto 'De liefde is niet te ontvlugten'. In de *subscriptio*'s in beide bundels zijn naast overeenkomsten ook verschillen te zien – daar kom ik op terug –.

Hoe konden de katholieke religieuze liefdesemblemen herbruikt worden in de Republiek, en wat zegt hun populariteit over de geloofsbeleving van het publiek dat ze wist te waarderen? Deze vraagstelling en onderzoeksaanpak passen in een theoretisch kader dat ontwikkeld is door de Franse literatuurwetenschapper Chartier. Deze neemt – zoals velen met hem – aan dat er geen 'immediate, transparent, unmediated access' tot het verleden is, maar dat (litteraire) bronnen gekleurd worden door 'a particular relation to the reality they designate: depiction, representation, prohibition, prescription, quantification, and so on.'⁹ Om via het analyseren van historische literaire teksten toch zicht te krijgen op de 'historical reading' van een tekst – die in Chartiers ogen een afspiegeling vormt van toenmalige maatschappelijke opvattingen –, kan het 'process of appropriation', het toe-eigeningsproces van reeds bestaande teksten door een nieuw publiek worden bestudeerd.¹⁰ De 'oude' en 'nieuwe' tekst worden dan gezien als vormvarianten van één tekst. Het bestuderen van de afstand tussen de varianten – Chartier noemt dit 'the consideration of gaps' – geeft ons zicht op de betekenis die het nieuwe lezerspubliek van de nieuwe tekst construeerde: de overeenkomsten en verschillen tussen de oude en nieuwe tekst geven aan waar accenten werden gelegd die het nieuwe publiek hielpen tot een bepaalde interpretatie te komen.¹¹ Aandachtspunten bij die analyse zijn tekstenmerken zoals de taal waarin deze geschreven is, de structuur en expliciete aanwijzingen van auteurs en uitgevers over het doel waarmee de tekst geschreven is. Een dergelijke vergelijkende analyse ten behoeve van de reconstructie van de 'his-

torical reading' van de tekst kan aangevuld worden met gegevens over de fysieke vorm waarin de nieuwe varianten aan het publiek werden aangeboden (uitvoering van de bundels, aantal herdrukken etc.), en met gegevens over de receptie van de bundels onder het toenmalig publiek. Ik beperk me in dit artikel tot het vergelijken van een aantal 'nieuwe' bundels met hun 'oude' bronnen.¹²

De dichters van de Noord-Nederlandse embleembundels beschouw ik daarbij als lezers van de eerdere Zuid-Nederlandse bundels, en hun toe-eigeningsproces bestudeer ik in de verwachting dat ik daarmee ook uitspraken kan doen over de context, het lezerspubliek waarvoor deze dichters werkten. De gezindten waartoe de Noord-Nederlandse dichters behoorden – vrijwel alle bewerkers waren doopsgezind, met uitzondering van Den Elger die mogelijk katholiek was -, neem ik daarbij ook in overweging, hoewel op voorhand gesteld kan worden dat er geen relatie geweest hoeft te zijn met de kerkelijke ligging van hun publiek. Van met name Luyken weten we dat zijn werk populair was onder een brede groep protestantse lezers van uiteenlopende gezindten¹³, en ook in brede zin is vaker geconstateerd dat religieuze literatuur de grenzen van de geloofsovertuiging eenvoudig kon overstijgen.¹⁴ Voor de Republiek ging het in de eerste helft van de zeventiende eeuw daarbij vooral om de uitwisseling van liederen tussen verschillende protestantse gezindten.¹⁵ Van (grootschalige) katholieke beïnvloeding was voor 1675 geen sprake. Wat zegt het feit dat dit alles na 1675 veranderde over de samenleving waarin het toe-eigeningsproces plaatsvond?

Voor het typeren van de maatschappelijke inbedding van het corpus religieuze embleembundels, en de relatie tussen het toe-eigeningsproces en de toenmalige samenleving, maak ik gebruik van de invulling die in de sociale wetenschappen aan het begrip 'appropriation' wordt gegeven: 'The term *cultural appropriation* has been defined as 'the taking – from a culture that is not one's own – of intellectual property, cultural expressions or artifact, history and ways of knowledge'.¹⁶ Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten van culturele transmissie, samenhangend met de verdeling van macht in een samenleving: '(...) cultural transmission can connote an *assimilative* practice – a process whereby cultural minorities often are encouraged, if not obliged, to adapt or assimilate the cultural forms and practices of the dominating group. Or cultural transmission can be seen as an *appropriative* practice – a process whereby dominant groups maybe criticized and challenged when they borrow the cultural forms associated with subordinated groups'.¹⁷ Nu al kan gesteld worden dat de doopsgezinde bewerkers van de religieuze liefdesemblem niet tot de dominante gereformeerde kerk behoorden, maar hun werk werd door leden van die kerk wel gelezen. In hoeverre werden langs die weg daadwerkelijk katholieke elementen in de samenleving geïncorporeerd, of getolereerd?

Met het bestuderen van de casus van religieuze liefdesemblem beoog ik een bijdrage te leveren aan bij onderzoek dat sinds enige tijd door zowel letterkundigen als historici naar het tolerantiedebat in de Republiek verricht wordt. Onder dat begrip 'tolerantie' versta ik de 'vrijheid om zich deels of volledig met anderen te iden-

tificeren', gebaseerd op 'the *mutual* recognition of everybody's religious freedom'.¹⁸ Als tekenen van tolerantie wilde Spies, co-auteur van de overzichtsstudie *Bevochten eendracht*, de brede populariteit van religieuze liederen in de Republiek voor 1675 niet zien. Zij typeerde die eerder als 'ver doorgevoerd pragmatisme'.¹⁹ Volgens Spies nam in de loop van de zeventiende eeuw dat pragmatisme niet toe. Ze constateerde daarentegen 'een zich in de loop van de eeuw steeds scherper aftekenende discrepantie tussen de verschillende geloofsrichtingen, die niet zelden uitliep op gescheld, verdachtmaking en vervolging'.²⁰ Die conclusie weerklinkt in Marshalls overzichtsstudie *John Locke, Toleration and Early Enlightenment Culture. Religious Intolerance and Arguments for Religious Toleration in Early Modern and 'Early Enlightenment' Europe*. Marshall spreekt daarin over 'the growth of anti-Catholicism in the Netherlands' in de jaren na 1680, als reactie op de wrede daden die toen elders in Europa door katholieken met name jegens Hugenoten werden begaan.²¹ Ook volgens Israel verloor de Republiek tussen 1670 en 1720 de relatief open debatacultuur die zo kenmerkend was voor de Noordelijke Nederlanden in de periode 1600-1650.²² Eerder in de Gouden Eeuw kon ook over religie relatief openlijk afwijkende standpunten worden ingenomen; maar dat veranderde doordat tussen 1670-1720 het gedachtegoed van Spinoza, en in het verlengde daarvan het cartesianisme, volop ter discussie kwamen te staan, waarbij gereformeerden en 'many dissenting and Catholic clergy'²³ elkaar vonden in hun verzet tegen de radicale Verlichting. Dit leidde volgens Israel rond 1700 in de Republiek tot de ontwikkeling van de 'gematigde verlichting', een in zijn ogen zwak aftreksel van de verlichte ideeën die Spinoza en Descartes voorstonden.²⁴

Zeer recent werd in de bundel *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* de blik heel specifiek gericht op de verhouding tussen het streven naar Verlichting en bestaande religieuze denkbeelden en praktijken in de Republiek. In deze bundel krijgen de conflicten uit de periode tussen 1650 en 1680 (rond de voetianen, coccejanen, spinozisten en cartesianen) en de ontwikkelingen na 1750 (rond de patriotten en orangisten) de meeste aandacht. In de jaren tussen 1690 en 1700 domineerden de affaire rond Balthasar Bekkers *De betooverde wereld* (in vier delen verschenen tussen 1691 en 1693) en de vragen rond geloof en bijgeloof het debat. De verhouding tussen de verschillende confessies in de periode rond 1700 komt in diverse bijdragen in *Een veelzijdige verstandhouding* ter sprake. Wessels merkt op dat de katholieken in de Republiek aan het eind van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw een aanzienlijk deel uitmaakten van de bevolking, zeker ook in het gewest Holland en de grote steden aldaar. Antipapistische uitlatingen worden in pamfletten en toneelstukken uit die periode in ruime mate aangetroffen.²⁵ Na 1750 volgden pogingen tot verzoening²⁶, maar niet nadat rond 1730 de gemoederen nog eens flink verhit waren geraakt.²⁷

Van belang is het inzicht dat Van Eijnatten in zijn artikel 'Modestia, moderatio, mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)' aandroeg. Van Eijnatten relateert de aandacht die

in modern onderzoek naar openlijke conflicten in de lange achttiende eeuw uitgaat. Met het volgen van de waardering voor de deugden van de gematigdheid en verdraagzaamheid onder protestantse theologen, legt hij een andere onderstroom uit het debat in die periode bloot. In de publieke kerk bestond vanaf 1670 groeiende aandacht voor het belang van het vinden van een vorm waarin confessies naast elkaar konden bestaan. In lijn daarmee kan gesteld worden dat door letterkundigen voor het reconstrueren van Nederlandse opvattingen over de (vroeg) Verlichting tot nu toe vrijwel altijd gebruik werd gemaakt van spectators, pamfletten en satirische tijdschriften, waardoor volgens Hanou een ‘bijzonder scheefgetrokken beeld’ is ontstaan en ‘vele in hun tijd welbekende schrijvers en denkers [zijn] weggepoetst uit het *tableau de la troupe*’.²⁸

Ook om die reden verdient het relatief onopgemerkt gebleven corpus van religieuze liefdesemblem aandacht. De bundels bieden de gelegenheid een andere blik te werpen op de toenmalige literatuur en samenleving. In het verlengde van de overvloedige aandacht voor conflicten is ook al enige tijd veel onderzoek verricht naar het mechanisme van de censuur in de Republiek, om te bepalen hoe groot de mate van vrijheid en tolerantie er nu werkelijk was.²⁹ Ik bekijk met behulp van dit onderzoekscorpus deze problematiek van de andere kant: niet de repressie van vrijheid is van belang, maar de vraag wat er wél getolereerd en gewaardeerd werd, in de verwachting dat beide lijnen van onderzoek elkaar goed kunnen aanvullen. Ik bekijk drie casussen van aanpassingen (Luyken, Bruin en Den Elger) in enig detail, om vervolgens voorlopige conclusies te formuleren. Binnen het VNC-project waarin dit artikel tot stand kwam, zal de houdbaarheid van die conclusies beproefd worden. Alvorens tot de bespreking van die drie casussen over te gaan, geef ik eerst een beknopt overzicht van het religieuze liefdesemblem in Noord- en Zuid-Nederland, gebaseerd op inzichten uit bestaande literatuur.

Het religieuze liefdesemblem in Noord- en Zuid-Nederland – beknopt overzicht

De eerste bloei van het religieuze liefdesemblem dateerde van de periode 1615-1635, en was in belangrijke mate geënt op het al eerder ontstane genre van het profane liefdesemblem, met als representanten onder meer Daniel Heinsius’ *Emblemata amatoria* (1601/1608) en Vaenius’ *Amorum emblemata* (1608).³⁰ Het genre ontleende zijn inhoud met name aan klassieke en eigentijdse liefdespoëzie van Ovidius en Petrarca, en zijn vorm aan de emblematische traditie zoals die door Alciato’s *Emblematum liber* (1531) was gevestigd.

Het religieuze subgenre van de liefdesemblematiek kreeg voor het eerst gestalte in Otto Vaenius’ *Amoris divini emblemata* (1615), een bundel waarin naast religieus ook humanistisch gedachtegoed een belangrijke rol speelde.³¹ Daarna verschenen

contrareformatorische bundels – al dan niet door jezuïeten gemaakt – als Herman Hugo's *Pia desideria* (1624), verscheidene uitgaven van de *Amoris divini et humani antipathia* (vanaf 1626) en het anoniem gepubliceerde *Typus mundi* (1627).

In de *picturae* van Heinsius' *Emblemata amatoria* wordt een trend zichtbaar die in de religieuze liefdesemblematiek, met name door toedoen van Hugo's graveur Boëtius a Bolswert, sterk geaccentueerd zou worden: 'de *pictura*, instead of being a carrier of meaning, becomes an expression of emotion'.³² De affectieve boodschap die de religieuze liefdesemblemata van Vaenius, Hugo en anderen in zich bergen, wordt vooral via het beeld overgedragen. De afbeeldingen met name werden in de context van de Contra-Reformatie gezien als waardevol pedagogisch instrument: 'pictures are the books of the illiterate and ignorant, they can be easily memorised, they touch the emotions, they have a ritual power, they sugar the pedagogical pill, they enhance concentration and (...) meditation'.³³ De teksten van de contrareformatorische liefdesemblemata hebben vaak een geleerd karakter, gericht op het overdragen van grote hoeveelheden kennis – en dan niet alleen op het gebied van de theologie, maar ook van bijvoorbeeld de klassieken en de klassieke mythologie.

De eerste bloei van het religieuze liefdesembleem was in Zuid-Nederland van veel grotere omvang en betekenis dan in Noord-Nederland, getuige het aantal bundels met religieuze liefdesemblemata dat in het Zuiden werd vervaardigd, en getuige ook de diversiteit van het aanbod. Over de receptie van al deze bundels weten we minder dan over de productie, maar het heeft er alle schijn van dat ook in dit opzicht in het Zuiden van een grotere bloei sprake was dan in het Noorden.

In de Republiek kan alleen Jacob Cats' *Sinne- en minnebeelden* (1618/1627) tot de religieuze emblematiek gerekend worden, zij het dat hier eerder sprake was van een algemeen moralistische dan specifiek religieuze invulling van het genre. Veelzeggend is dat in die bundel nauwelijks sporen van Vaenius' *Amoris divini emblemata* terug te vinden zijn³⁴; Cats ontwikkelde zijn eigen emblematische programma onafhankelijk van het Zuid-Nederlandse religieuze voorbeeld.

In Noord-Nederland begon de bloei van het religieuze liefdesembleem rond 1650. In 1645 verscheen van de katholieke uitgever, Pieter Jabobsz. Paets een uitgave van Hugo's *Pia desideria* onder de titel *Goddeleycke wenschen verlicht met sinnebeelden en vierige uytspraken der out-vaders*. Onder katholieke klopjes was met name het plaatmateriaal uit Hugo's bundel toen al erg populair.³⁵ In 1653 volgde een Hugobewerking van Petrus Serrarius onder de titel *Goddeleycke aandachten*. Serrarius, een mystieke chiliast³⁶, opereerde mogelijk te excentrisch om, althans in de Republiek, zelf veel aandacht voor zijn bewerking te trekken.³⁷ Wel werd zijn bundel in 1657 herdrukt door Christoffel Luyken, de broer van Jan Luyken³⁸; en die gebeurtenis leidde er mogelijk toe dat de Zuid-Nederlandse religieuze emblematiek onder de aandacht kwam van Jan Luyken zelf, die in 1678 *Jezus en de ziel* liet verschijnen, de bundel die de doorbraak van het religieuze liefdesembleem in het Noorden aankondigde. Van *Jezus en de ziel* verschenen in korte tijd een aantal (vermeerderde)

herdrukken, en in 1691 kwam ook de verwante bundel *Goddelyke liefde-vlammen* van Johannes Boekholt op de markt³⁹, in 1703 gevolgd door een Noord-Nederlandse uitgave van Vaenius' *Amoris divini emblemata* onder de titel *Zinnebeelden der goddelyke liefde* bij de drukker Theodorus Danckerts. In datzelfde jaar werd ook Willem den Elgers *Zinne-beelden der liefde* uitgebracht. Daarna verscheen in 1709 van Jan van Hoogstraten de bundel *Zegepraal der goddelijke liefde*⁴⁰, en in 1711 een nieuwe Noord-Nederlandse bewerking van Vaenius' *Amoris divini emblemata* bij de drukker Johan van Oosterwyck, getiteld *Othonis Vaenii Emblemata amoris divini, of Heilige zinnebeelden der goddelyke liefde*, in 1724 gevolgd door Jan Sudermans *De godlievende ziel* en in 1726 door Claas Bruins *Aanmerkingen op Otto van Veens zinnebeelden der goddelijke liefde* uit, gebaseerd op een eerdere uitgave van die emblemata door de uitgever Danckerts.⁴¹ Van vrijwel al deze bundels verschenen in de periode tot 1750 meerdere herdrukken; ook Serrarius' bundel werd uiteindelijk in 1713 nogmaals gedrukt.⁴²

Kijken we naar de Zuid-Nederlandse bronnen van die Noord-Nederlandse religieuze emblemata, dan is vast te stellen dat Serrarius' belangrijkste bron Hugo's *Pia desideria* was⁴³; de bundel waarop ook Luykens' *Jezus en de ziel* in belangrijke mate teruggaat. Bij Luyken zijn daarnaast sporen van Vaenius' *Amoris divini emblemata* te vinden. Den Elgers *Zinne-beelden der liefde* vertoont ook overeenkomsten met Hugo's *Pia desideria*, maar is het meest verwant aan de *Amoris divini et humani antipathia* (hierna kortweg: *Antipathia*) van Ludovicus. Hoogstraten richtte zich zowel op de *Antipathia* als de *Pia desideria*, Suderman op zowel Vaenius als Hugo, en Bruin tenslotte had Vaenius als richtpunt.⁴⁴

Toe-eigeningsstrategieën van Luyken, Bruin en Den Elger

Welke houding nam Luyken in ten aanzien van de katholieke bronnen waarop hij zich (ook) baseerde? Zijn religieuze emblemata kenmerken zich door een centraal thema: de verbeelding van de zichtbare wereld wordt er steeds in gebruikt als stimulus voor de spirituele zoektocht die de gelovige dient te maken.⁴⁵ In *Jezus en de ziel* wordt deze zoektocht naar God via de studie van Zijn wereld steeds vergeleken met de queeste van de bruid (de ziel) naar haar Bruidegom (de goddelijke liefde) in het Hooglied. Die vergelijking ontleende Luyken mogelijk aan de religieuze liefdes-emblematica, maar kan ook gebaseerd zijn op de bredere en oudere traditie van Hooglied-bewerkingen. Veel *picturae* van Luykens zijn vrij letterlijke ontleningen aan het voorbeeld van Vaenius en Hugo: zo'n tweederde van de afbeeldingen uit *Jezus en de ziel* – de eerste bundel waarvoor Luyken als beginnend etser zelf *picturae* maakte – zijn terug te voeren op voorbeelden uit Vaenius' *Amorum emblemata*, diens *Amorum divini emblemata* en Hugo's *Pia desideria*.⁴⁶ Luyken attendeert zijn lezers zelf op dit verschijnsel – zonder naam en toenaam te noemen van zijn voorbeelden – in het voorwoord van zijn bundel: 'Niemand, die in het Hof dezer Sinnebeelden komt, dencke, dat al dese Bloempjes uyt onze eygen Grondt gewassen zijn'.

Luyken nam van Vaenius en Hugo dus het een en ander over, maar hij week op belangrijke punten ook van hen af. Ik verwijs hier naar een eerder artikel voor een precieze weergave van de verschillen en overeenkomsten⁴⁷, en beperk me hier tot een typerend voorbeeld. In de *picturae* van Luyken wordt de goddelijke liefde niet voorgesteld als een klein kind, zoals tot dan toe in de religieuze liefdesemblematica algemeen gebruik was⁴⁸, maar als een volwassen man – als Jezus. Toen Vaenius in 1615 de liefdesemblematica een religieuze wending gaf, werd in zijn *Amoris divini emblemata* de plaats van Cupido uit *Amorum emblemata* ingenomen door een engelachtige, kinderlijke figuur met vleugels en stralenkrans. In het tweede embleem van *Amoris divini emblemata* staat de identiteit van die figuur met woorden in de *pictura* aangeduid: ‘Amor Divinus’ (‘goddelijke liefde’):

Hoewel de woorden ‘Amor Divinus’ aan duidelijkheid weinig te wensen over lijkt te laten, geeft de complete *Amoris divini emblemata* toch ruimte voor een andere interpretatie dan ‘goddelijke liefde’. Er zijn in de bundel tekstuele elementen te vinden die suggereren dat in deze ‘Amor Divinus’ ook Christus gezien kan worden.⁴⁹ In het voorwerk (‘Carmen de Amore’) schrijft Vaenius over de levendmakende liefde van Christus (‘Viuficans Amor est Christus’), en in een enkel embleem wordt in de subscriptio de engelachtige figuur ook wel als zodanig geduid. In de *pictura* van het 38^e embleem zien we de ziel in omhelzing met ‘Amor Divinus’, en in de Nederlandse subscriptio staat: ‘Wat isser dat kan hebben macht /Om ons van Christus liefd’ te scheyden?’. De scheidslijn tussen Christus en de goddelijke liefde is in dergelijke passages zo dun, dat verschillende interpretatiemogelijkheden ontstonden. Guiderdoni Bruslé heeft in een artikel over de uiterlijke verschijningsvorm van deze amor divinus-figuur een soortgelijke constatering gedaan: bij Vaenius (en later ook bij Hugo) vertoont het engelachtige figuurtje veel overeenkomsten met bestaande, zestiende-eeuwse conventies voor het afbeelden van (het kind) Jezus.

Vereenzelviging van *amor divinus* met Jezus ligt dus ook om die reden in *Amoris divini emblemata* en *Pia desideria* voor de hand.⁵⁰

De twee interpretatiemogelijkheden zijn van belang gebleken bij de receptie van Vaenius' *Amoris divini emblemata*. Wie aanneemt dat in *amor divinus* niet alleen de goddelijke liefde maar ook Jezus verbeeld wordt, ziet ook snel een huwelijkse band tussen de goddelijke liefde en de ziel in de liefdesemblemata weergegeven in de *picturae*. Het is precies dit spoor dat Luyken volgde in *Jezus en de ziel*. In lijn met die gedachte beeldt hij namelijk de figuur die de goddelijke liefde/Jezus voorstelt af als een volwassen man, zoals op de titelprent van de bundel meteen duidelijk wordt:

In de protestantse, Noord-Nederlandse context waarin Luyken publiceerde, kon kennelijk niet onbesproken blijven dat Jezus hier in menselijke gestalte te zien was.⁵¹ In het voorwoord van *Jezus en de ziel* schreef Luyken:

*In dezen Rozen-Hof siet gy meest doorgaans J E S U S
en de Z I E L ; in prent uytgebeeld, maar den beschouwer,
moet sich onder 't leesen (wanneerder van
de Ewige Godtheyt gesproken wordt) nooyt verbeelden
dat wy met dese prentverbeelding iets anders meenen
als alleen der corporlyke beeldelijke Menscheyt Christi,
in zijne aangenomen Knechtelijke gestalte, soo als hy
hier op Aarden, by ons Menschen, heeft gewandelt,*

sichtelijk en tastelijk, voor de uyerlijke Oogen en
Handen. Want naa zyn Ewige Godtheyt en magh
noch kan hy niet uytgebeeld worden.⁵²

en gaf zo expliciete instructies aan de lezer om het interpretatieproces te sturen: het is niet God zélf die op de *picturae* te zien is, maar de gestalte die Hij op aarde onder de mensen aannam. Luykens presenteerde al doende een meer realistische afbeelding van het huwelijk tussen Jezus en de ziel aan de lezer. Door het uiterlijk van beide hoofdrolspelers zo aan te passen werd een (fysiek genoten) huwelijk tussen beiden denkbaar, en kwam een mystieke lezing van zijn emblemen voor de hand te liggen.

Heel anders ging Bruin te werk in zijn *Aanmerkingen op Otto van Veens zinnebeelden der goddelijke liefde*. Hij beschrijft in zijn voorwoord hoe hij op verzoek van uitgever Danckerts, die in 1703 al een Noord-Nederlandse uitgave van Vaenius' *Amoris divini emblemata* had verzorgd, nieuwe teksten schreef bij de 'koopere Platen' die Danckerts nog in zijn bezit had. Bruin wilde aan Danckerts verzoek wel gehoor geven, omdat de stof hem 'ongemeen smaakelyk voorkwam'. Hij maakte de bewerkingen 'om myn aangeboorene zucht tot het zedelyke eenigsins te voldoen'.⁵³ Hoe ging Bruin te werk bij het vorm geven van dat 'zedelyke'? Kijken we naar embleem 26 bij Vaenius, 'Nil amanti grave' [Niets is zwaar voor hem die liefheeft], bij Bruin bewerkt tot 'De Liefde ontziet geen arbeid'. De *picturae* zijn vrijwel gelijk – inclusief de nimbus rond het hoofd van de goddelijke liefde –, maar de teksten verschillen. In 1615 dichtte Vaenius in de Nederlandse *scriptio*:

Al watter is en wert bedacht
 Door liefd' en arbeyt wert verkregghen,
 De ziele door liefde gansch veracht
 Ghewicht, of last hoe swaer om weghen:
 Het is al licht al wat sy draecht,
 Door pijn, noch quelling wert sy clachtich,
 Na heet of kou sy niet en vraecht,
 De liefde Godts die maeckt haer machtich.⁵⁴

Bij Vaenius wordt de lezer ervan overtuigd dat geen menselijke arbeid of inspanning zwaar is omdat de goddelijke liefde de ziel in alles steunt – en zelfs het werk over kan nemen, getuige het gebaar waarmee de goddelijke liefde op de *pictura* de ziel de schop uit handen wenst te nemen. De *subscriptio* bevat de boodschap op God te vertrouwen, en het een affectieve lading – die door het gebaar van de *amor divinus* in de *pictura* nog eens wordt geaccentueerd. In 1726 maakt Bruin hiervan:

Myn ziel, zyt kloek, en houd u sterk;
 Bezwyk niet in uw akkerwerk;
 Uw Jesus zal uw' last verligten;
 Hy neemt u spaê reeds in de hand.
 Wat moet voor zulk een' onderstand [steun van God],
 Hoe moeilyk 't werk ook zy, niet zwichten?
 Stryd dan stantvastig om de kroon
 Van 't eeuwige genadeloon.⁵⁵

Ook hier wordt de ziel de goddelijke liefde en hulp in het vooruitzicht gesteld, maar nu wordt de lezer niet aangespoord tot godsvertrouwen, maar tot een arbeidzaam leven op aarde – met het hemels ‘genadeloon’ in het vooruitzicht. Hoe dat arbeidzame leven op aarde eruit dient te zien, wordt verder ingevuld in de prozatekst die de *pictura* en het gedicht aanvult. Met bijbelplaatsen onderbouwend (onder andere Matth. 11:30 en 1 Joh. 5:3) beargumenteert Bruin dat alle arbeid de gelovige ‘Bouwman’ tot heil zal dienen. Hij besluit met:

Welaan dan, geloovige zielen, houd u mannelyk [moedig]; zyt sterk; waakt in 't geloove; bid zonder ophouden; stryd om in te gaan door de enge poort, en zyt dus getrouw tot de dood, om uit genade de kroon des levens te genieten.⁵⁶

In de emblemen van Bruin ligt, zo wordt aan de hand van dit voorbeeld gedemonstreerd, krijgen Vaenius' originelen een protestantse inkleuring. In de voetsporen van Luyken presenteert Bruin *amor divinus* als Jezus. De emoties die Vaenius' *picturae* bieden, worden gebruikt om rationele instructies voor de lezer te formuleren. Gezien de mate waarin Bruin in de tekst afwijkt van Vaenius' voorbeeld, kan gesteld worden dat van de katholieke wortels bij Bruin weinig overblijft. Bruin gebruikt typisch protestantse literaire middelen om de boodschap over te brengen. Daartoe horen het aanspreken van de ziel, de uitgebreide explicaties die tot doel hebben elke misverstand over de bedoeling van de dichter weg te werken en de bijbelverzen die het betoog autoriteit en gezag verlenen.⁵⁷ De katholieke beïnvloeding blijkt vooral, en misschien zelfs wel uitsluitend, uit het gebruik van de *picturae*. Niet alleen omdat die ongewijzigd van Vaenius zijn overgenomen, maar vooral omdat ze er *zijn*: religieuze instructie aan de hand van afbeeldingen was eerder in protestantse poëzie weinig gebruikelijk. Het illustreren bleef vooral beperkt tot de titelpagina, het emblematische en bimediale genre was nog niet eerder zo duidelijk als middel voor religieuze instructie ingezet.

De derde casus vormt de in de inleiding al genoemde *Zinne-beelden der liefde* van Den Elger uit 1703 (herdrukt in 1725 and 1732). Binnen de Noord-Nederlandse religieuze liefdesemblematiek neemt die bundel een bijzondere plaats in. Anders dan Luyken, Bruin en alle andere in de inleiding genoemde dichters, bewerkte Den Elger van oorsprong religieuze liefdesemblemen tot profane varianten.⁵⁸ Een ongebruikelijke proces: vanaf het ontstaan van het profane liefdesembleem rond 1600 was de overdracht van profaan naar religieus zeer vaak voorgekomen, terwijl bewerking in omgekeerde richting zeldzaam was.⁵⁹ Zoals al getoond in de inleiding, baseert Den Elger de bundel op de *Antipathia*. Een eerste druk daarvan verscheen in 1626; die werd in 1629 vermeerderd door Ludovicus, en op een herdruk van die 1629-editie uit 1670 bouwde Den Elger zijn *Zinne-beelden der liefde*. De *Antipathia* is op zijn beurt weer beïnvloed door enerzijds Cats' *Sinne- en minnebeelden*, Heinsius' *Emblemata amatoria* en *Ambacht van Cupido*, en anderzijds door de jezuïtische bundels *Pia desideria* en *Typus mundi*.⁶⁰

Den Elger zelf plaatst de emblem in *Zinne-beelden der liefde* expliciet buiten het religieuze kader. De belangrijkste aanwijzing daarvoor is te vinden in zijn voorwoord ‘Aan den Lezer’, waar hij zijn emblem positioneert binnen de traditie die Heinsius – en zovele andere ‘deftige bejaarde mannen’ – met hun profane liefdeslyriek gevestigd hadden. Den Elger stelt zijn *Zinne-beelden der liefde* tegenover een bundel over de ‘Goddelyke liefde’ die hij ook nog eens hoopt te publiceren⁶¹:

[...] met D. Heinsius wel durf zeggen, dat indien het zoo veele deftige bejaarde mannen, die de wysheid moesten verbeelden nooit tot schanden gerekent is geweest, dat zy zig zomtyds na den tyd en gelegenheid voegden, en niet altyd even stemmig waren, het my zeer ligt te vergeven zal zijn, dat ik in myne jeugd Venus by de zang-godinnen gevoegt heb, en van haar wat vry en breed heb gesproken, [...]: behalven dat ik my zeer weinig aan zulke neuswyzen laat gelegen leggen, het veel meer agtende dat ik, boven het vermaak dat ik'er in heb gehad, de eer mag hebben van te behaagen aan een, die de voetstappen van D: Heinsius volgt als honderd anderen; evenwel zullen deeze mogelyk hun genoeg nog in het tweede deel kunnen vinden, het geene binnen korten uit sal komen en waar in ik op dezelve wyze de Goddelyke liefde zal verhandelen.

In het eerste embleem benadrukt Den Elger dat hij het religieuze en profane niet wil verbinden en vermengen, en verwijst hij opnieuw naar de bundel met religieuze emblem die hij nog hoopt te publiceren, als hij verklaart: ‘zal ik hier de Goddelyke [liefde] voorby gaan om het heilige niet met het onheilige te vermengen en geenzints de eerbiedigheid die wy daar aan schuldig zyn te verminderen, te meer alzo ik'er wytloopiger in 't byzonder van zal spreken’.⁶²

Die bundel met emblem waarin Den Elger ‘op dezelve wyze de Goddelyke liefde zal verhandelen’ is tijdens zijn leven nooit verschenen, maar werd door uitgever George Wetstein wel opgenomen in de postuum verschenen *Gedichten en Rotterdamsche Arcadia van mr. Willem den Elger* (1726). In een voorwoord van ‘Den Uitgever Aan den Lezer’ schrijft Wetstein daarover:

De *Zinnebeelden der Goddelyke Liefde*, [...], zyn eigentlyk Byschriften op honderd printjes, door Johan Jacob Sandrart, op het Lyden en Sterven van onzen Heilandt Jezus Christus, uitgevonden en gesneden, en tot Augsburg in den Jare 1693 by Christ: Meigel gedrukt⁶³; dezelve waren in een cierlyken Bandt, met wit papier doorschoten, gebonden, en met de handt van onzen Dichter beschreven. Deze zoude mogelyk gediend hebben tot de Verhandeling der *Goddelyke Liefde*, welke hy in zyne voorrede voor de *Zinne-beelden der Liefde* als een tweede deel beloofde.⁶⁴

De prenten van de Sandrart, een fameuze Duitse graveur van protestantse huize, zijn in *Gedichten en Rotterdamsche Arcadia* niet opgenomen, maar vergelijking tussen die afbeelding en Den Elgers bijschriften leert dat de dichter in zijn verzen het door Sandrart afgebeelde nauwgezet beschrijft om er vervolgens een religieuze les aan te verbinden. Kijken we bijvoorbeeld naar bijschrift nr. 7:

Jezus wast de voeten der discipulen

Johann. 13. v: 4, 15

Zie hier de ootmoedigheid ten laagsten trap gezegen.
Hier licht Godt zelve voor zyn' jongeren verneêrd;
Volgt my, zegt hy, in 't geen ik u hier heb geleerd:
En gy, myn Ziel, hoe hoog zyt gy vaak opgestegen;
Verban dien yd'len waan, omhels de need'righeit,
Zy is het padt, 't geen u naar ware grootheit leidt.⁶⁵

Den Elgers emblem en over de 'Goddelyke Liefde', zo ze ooit met afbeeldingen verschenen waren, hadden waarschijnlijk tot de emblematische theologie gerekend kunnen worden, omdat Den Elger in zijn *subscriptio's* zo getrouw de bijbelteksten volgt.

Met zijn *Zinne- en minnebeelden* wil Den Elger weliswaar bij de traditie van de profane liefdesemblem en aansluiten, maar de bundel bevat toch ook duidelijk zichtbare sporen van zijn religieuze wortels. Voor de goede verstaander blijkt dat al uit de titelprent. Daarop zijn Venus, de dichtster en Cupido afgebeeld, in gestalten en enscenering die naar de traditie van de profane emblem- en liedbundels over de liefde verwijzen. Maar links zijn op een zuil ook *picturae* uit de *Antipathia* te zien, klein maar met duidelijk leesbare *motti*:

En ook verderop in de bundel zijn de religieuze sporen te vinden, hoewel zowel Den Elger als zijn uitgever benadrukken dat het in de bundel niet om religie, maar om deugdzaamheid draait. Den Elgers uitgever, Boudewyn vander Aa⁶⁶, schrijft daarover in de opdracht van de bundel aan ÆGIDIUS vander Marck, ‘Hoofdman der Leydsche Schutterye’:

Derhalven bidde ootmoediglyk dit Werk te willen vergunnen een plaats in zyn Ed. Boek-Kabinet, en het zelve te houden als een Leermeeesteresse van waare onderrigtende zeede-lessen, waar door de kuysche minne werd ontvonkt, en de schigten der onkuysche minne, werden ingeteu-gelt, en gedempt. Om de menschen hier door als een rigtsnoer, en zekere lessen, te baanen 't spoor tot de waare deugd.⁶⁷

En Den Elger maakt daarna zelf in de emblemata duidelijk dat hij een samenhan-gende uitwerking van het begrip ‘deugdzaamheid in de liefde’ wil bieden. Die deugdzaamheid bestaat uit gematigheid (de rede heerst over de liefde), uit spe-cifiek gedrag voor mannen en vrouwen – waarbij Den Elger meer aandacht heeft voor het mannelijk dan vrouwelijk perspectief –, en uit erkenning van de grote rol die de liefde in het menselijke leven speelt. Den Elger bouwt betogen door grote hoeveelheden citaten uit klassieke, vroeg zeventiende-eeuwse Nederlandse en Frans-classicistische bronnen te verbinden met eigen teksten in proza. Hij maakt de lezer daarbij voortdurend opmerkzaam op de samenhang die hij beoogt aan te brengen, met opmerkingen als deze, geschreven bij het 39^e embleem:

Het zou in den eersten opslag kunnen schynen als of ik myn zelve tegensprak, vermits ik in myne aantekeningen op het negentiende Zinnebeeld, gezegt heb, dat een Minnaar een voor-werp moet kiezen en dat stantvastig beminnen; en hede ben ik nog van het zelve gevoelen, dat een redelyke Liefde niets anders kan doen, maar de Liefde is altyd met de rede niet gepaart en alle harten zyn niet even eens gezint; behalven dat, is de standvastigheid jegenwoordig zoo veel niet geagt ja zelf by veelen bespottelyk.⁶⁸

Over de herkomst van die citaten is Den Elger expliciet. Hij citeert ze vaak in hun oorspronkelijke taal (Italiaans, Latijn, Frans, Grieks) en noemt de namen van de auteurs, en soms ook van hun werken.⁶⁹ Enkele namen springen eruit: die van Matthijs van der Merwede, naar wiens *Uyt-heemschen oorlog, ofte Roomsche mintriomfen* (1651) Den Elger verwijst zonder de ronduit scrabreuze en libertijnse lading ervan te doorgronden.⁷⁰

Expliciete tekstuele verwijzingen naar religieuze tractaten of bijbelverzen ontbre-ken, met uitzondering van een verwijzing naar Theodore de Beza's ‘Bedenkingen’ over het Hooglied⁷¹, en, helemaal achteraan *Zinne-beelden der liefde*, verwijzingen naar kardinaal Giovanni Bona's *Manuductio ad coelum* (1658), een werk waarin adviezen en richtlijnen voor een ascetisch leven in katholieke traditie worden gege-ven.⁷² Toch heeft de *Antipathia* een duidelijk stempel op de *Zinne-beelden der liefde*

gedrukt, want katholieke elementen uit Ludovicus' *Antipathia* zijn niet door Den Elger verwijderd. Zo ziet/leest de lezer in Den Elgers derde embleem, 'Alles buigt zich voor de liefde':

O Liefde, moet dan elk u onderdanig weezen?
Zyt Gy die sterke spil waar op de waereld draait?
Word u van yder dan de wierook toegezwait? (...) ⁷³

Deze katholieke elementen zijn als het ware meegeslipt met de grote delen die Den Elger uit Ludovicus' *Antipathia* overnam. De centrale gedachte uit de *subscriptio*'s uit de *Antipathia* wordt door Den Elger steeds in zijn betoog verwerkt, zoals bijvoorbeeld te zien is aan de *subscriptio* die hoort bij de in de inleiding van dit artikel getoonde *pictura* met het wegvluchtende hert. Den Elger begint met:

Het is vergeefs dat gy de Liefde wilt ontgaan,
Hoe rad het hart ook is, hoe snel gy het doet loopen,
Nog eens, het is vergeefs, gy kunt' er niet op hoopen;
De Liefde zit'er op en hangt u agter aan.
Al vlugte men de min veel sneller dan de winden
Men zalze altyd nogtans aan onze zyde vinden.

waar Ludovicus in zijn Latijnse *subscriptio* schreef⁷⁴:

Where are you fleeing to, you madman!
 You cannot get away anywhere: although you
 Run off as far as Tanais, Love will follow you just as far as that.
 Not if you ride on Pegasus' back in the air,
 Nor if the wing of Perseus moves your feet,
 Or if the severed winds rush you off on winged sandals,
 Mercurius' high road will be no good to you.
 Always Love looms above your head, it looms over the lover,
 And with all its weight it sits on top of the neck that was free.
 He holds watch sharply and will never let you
 Raise your eyes from the ground, once they have been caught.

Ludovicus' gedachtelijn (men kan de liefde niet ontvluchten, zelfs als men zo snel is als de wind) vindt in Den Elgers betoog over de deugdzaamheid een plek temidden van alle klassieke, humanistische en Frans-classistische citaten. Het gaat daarbij vaak om mythologische verwijzingen die in Den Elgers ogen kennelijk naadloos aansloten bij zijn andere bronnen; maar soms ook slipten bij die transmissie uitgesproken religieuze, en zelfs katholieke elementen mee.

Den Elger noemt de *Antipathia* niet als bron. Over de herkomst van de *picturae* wordt in *Zinne-beelden der liefde* gezweven. Duidelijk is wel dat Den Elger met die *picturae* enige bemoeienis heeft gehad, want in een bericht 'Aan den Leezer' verontschuldigt hij zich voor de verkeerde plaatsing van een van die *picturae*.⁷⁵ Verder wordt met geen woord over de kwestie gerept. Het is zelfs zo dat in gevallen waarin de *Antipathia*-emblem terug gaan op voorbeelden van Cats en Heinsius, Den Elger die bronnen expliciet noemt⁷⁶, terwijl Ludovicus als 'tussenschakel' wordt genegeerd. De enige die er, jaren later, nog een toespeling op de katholieke wortels van Den Elgers werk maakt, is Wetstein, die als uitgever van *Gedichten en Rotterdamsche Arcadia* in het voorwoord schrijft:

In het stuk van Godsdienst was hy [=Den Elger] van het gevoelen der Roomsche Kerke, doch in alle zyne Schriften is niets te vinden, dat eenige aanstotinge [ergernis] daar omtrent kan geven.⁷⁷

Al met al is in Den Elgers geval dus sprake van een bewust gecreëerde – kijken we naar Wetsteins uitspraak over het ontbreken van zaken die 'aanstotinge' kunnen geven – afstand tussen bron en bewerking. Die afstand wordt niet benoemd door de auteur, en valt alleen voor de ingewijde lezer te constateren. Het was voor Den Elger mogelijk extra moeilijk om zich over zijn bronnen uit te laten omdat hij zijn persoonlijke sympathie voor de katholieke kerk een bekend gegeven was.

De casussen in context

Concluderend kan op basis van deze drie casussen gesteld worden dat er in Noord-Nederland aan het einde van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw onder protestantse dichters en hun publiek belangstelling leefde voor katholiek erfgoed. Die belangstelling leidde tot literatuur waarin kenmerken van de eigen confessie werden gecombineerd met die van een andere confessie. Het ging daarbij met name om de acceptatie van beeldmateriaal als middel om de geloofsbeleving te ondersteunen en van een emotionelere dimensie te voorzien. Toen het religieuze embleem in 1620 in het Zuiden zijn eerste bloei beleefde, was deze vorm van toe-eigening door protestantse emblematici in de Republiek nog niet aan de orde. Rond 1700 waren er dus meer mogelijkheden tot transmissie van katholieke elementen in de protestantse geloofsliteratuur.⁷⁸

De afstand tussen bronnen en bewerking is bij Luyken, Bruin en Den Elger niet steeds even groot, maar in alle gevallen sprake is van een door de auteur gecreëerde distantie. Voor Noord-Nederlandse lezers die de Zuid-Nederlandse voorbeelden niet kenden, werd de herkomst van de religieuze emblemen niet geëxpliciteerd. Verwijzingen naar de katholieke bronnen ontbreken vrijwel volledig. Serrarius noemt Hugo wel in zijn voorwoord, maar Luyken, Bruin en Den Elger zwijgen over de herkomst van het materiaal dat zij bewerken. Pas Suderman zet in 1724 de naam Hugo op het titelblad van zijn bundel. Expliciete verdedigingen van de toe-eigening van het katholieke erfgoed, die de lezers ook tot herkenning hadden kunnen leiden, ontbreken eveneens in de drie besproken casussen. Toch moet, in vergelijking met vroeg zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse literatuur, het gebruik van katholieke bronnen in de religieuze liefdesemblemen – met name door de *picturae* – veel beter traceerbaar zijn geweest voor lezers. De katholieke sporen in Revius' sonnet 'Hij droeg onze smerten' werden pas in 1962 door Strenghtolt belicht; mogelijk omdat onderzoekers niet eerder geïnteresseerd waren in de vraag of confessie nu werkelijk de literaire produktie van dichter bepaalde, maar ook wel omdat Revius nog subtieler en fragmentarischer verwijst dan bijvoorbeeld Serrarius en Den Elger dat doen.⁷⁹

Welk belang moet daarbij gehecht worden aan het feit dat die transmissie plaatsvond op initiatief van doopsgezinde dichters? Het gaat hier om vertegenwoordigers van een kerkgenootschap dat aan het eind van de zeventiende eeuw niet dominant was in de Republiek. Kon het 'process of appropriation' zo ongestoord plaatsvinden omdat het geen dichters van gereformeerde huize waren die katholiek cultuurfgoed in het Noorden trachten te implementeren? En kan het probleemloos verlopen toe-eigeningsproces daarmee getypeerd worden als teken van toegenomen religieuze tolerantie? In de drie hier besproken casussen lijkt geen sprake van tolerantie in de zin van 'the *mutual* recognition of everybody's religious freedom'. Daarvoor wordt het katholieke gedachtegoed te weinig als zodanig gemarkeerd, en ook teveel veranderd – in de zin dat specifiek contrareformatorische dan wel rooms-katholieke

elementen bij Luiken en Bruin verwijderd lijken, en de overblijvende, algemeen christelijke elementen van een protestantse kleuring zijn voorzien.

Toch lijkt er ruimte voor toenadering gekomen, en dat is mogelijk te danken aan politieke verschuivingen. Door historici is geconstateerd dat na de vrede van Munster in 1648 grensverkeer tussen Noord-Nederland en de omringende landen een veel vanzelfsprekende en ook minder risicovolle aangelegenheid werd. Van invloed op de speelruimte die dichters hadden, was mogelijk ook de omstandigheid dat de overheden in de Republiek in de tweede helft van de zeventiende eeuw een nieuwe politiek voerden ten aanzien van de omgang met religieuze verschillen in de samenleving. In de eerste helft van de eeuw was er nog sprake van overwegend handhaving en protectie van de gereformeerde kerk en het weren van manifestaties van andere godsdiensten uit de publieke sfeer. Na 1650, en vooral in het laatste kwart van de eeuw kregen de overige, getolereerde religies meer vrijheden⁸⁰, en was er aandacht voor de 'instandhouding van het evenwicht tussen de publieke kerk, de verschillende kleinere protestantse stromingen [...] en de grote katholieke minderheid'.⁸¹ Van die ontwikkeling lijken de embleembundels zeker te getuigen; hun bestaan en populariteit lijken reden om aan de felheid van de anti-paapse stemming rond 1700 te twijfelen, en de toename van tegenstellingen aan het eind van de zeventiende eeuw ter discussie te stellen.

Niet alleen in politieke ontwikkelingen kan een verklaring voor het ontstaan van de ruimte tot toe-eigening gevonden worden. In de Republiek lijkt zich aan het einde van de zeventiende eeuw, net als elders in West-Europa, in de religieuze cultuur een ontwikkeling voorgedaan te hebben die gekenschetst kan worden als een verschuiving van aandacht voor de kerk, naar aandacht voor het individu, met deconfessionalisering als gevolg. In *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith* concludeert de Engelse historicus Sommerville op basis van zijn analyses van tal van aspecten van de Engelse vroegmoderne cultuur (van literatuur tot feesten, en van wetenschap tot taal) dat er binnen alle confessies sprake was van een nieuwe focus op de innerlijke leefwereld van de gelovige:

At the heart of the new faith was a recognition of the individual. In its revulsion from a corrupt society and wayward culture, Protestantism brought an intensified sense of the value of the individual soul. In time, even the state recognized this in its official toleration of the sacred rights of conscience. Whereas before the Reformation it has been usual to think of the salvation of the Church, now one was concerned with the salvation of the individual.⁸²

Eerder al stelde Reynolds in *Faith in Fiction* vast dat toenemende religieuze tolerantie en diversiteit weerspiegeld kunnen worden in literaire ontwikkelingen. Het reduceren van het politieke en maatschappelijke belang dat gehecht wordt aan de specificiteit van de religieuze overtuiging, biedt ruimte voor het uitwisselen van gedachten – zoals die bijvoorbeeld in literatuur vastgelegd kunnen worden, en biedt bijvoorbeeld ook de mogelijkheid om literaire genres te annexeren die

eerder door anderen in gebruik waren genomen of waren ontwikkeld.⁸³ Daarom kan rond 1700 mogelijk naast het religieuze lied het religieuze embleem als genre onder een protestants publiek geïntroduceerd worden. Voor die conclusie spreekt dat protestantse religieuze emblematiek zoals die rond 1700 gemaakt werd, het gelijk van de eigen confessie en kerk niet benadrukt, en niet-polariserend van aard is. De blik is gericht op de ontwikkeling van de ziel van de gelovige, en verworvenheden uit een andere confessie – het overdragen van op de emotie gerichte geloofsbeleving via afbeeldingen met name – worden gebruikt om de lezer in zijn/haar geloofsbeleving te raken en te vormen. De aanpassingen die Luyken en Bruin maakten, vormen een aanvulling op het idee dat geloofsliteratuur in de vroegmoderne tijd in zeer uiteenlopende kringen onveranderd gereciperend werd. Ze laten zien dat gedachtegoed uit andere confessies ook aan de smaakvoorkeuren van het eigen publiek werd aangepast, echter zonder dat dit tot een polemieks met ‘de ander’ leidde. Nader onderzoek zal duidelijk moeten maken of er ook sprake was van toenadering in omgekeerde richting, in de zin dat ook het katholieke zuiden rond 1700 open stond voor het protestantse cultuurgoed, blijkend uit bijvoorbeeld Zuid-Nederland interesse voor het werk van een auteur als Luyken.

Den Elgers bundel staat bij dit alles enigszins apart, maar is ook weer te plaatsen tegen de achtergrond van het proces waarin literatuur zich op het ‘binnenste leven’ van de gelovige gaat richten. Bij Den Elger neemt deugdzaamheid de rol van religie over als het gaat om het overdragen van de moraal. Is zijn bundel daarmee te zien als een exponent van het proces van secularisatie⁸⁴ zoals dat zich sinds de Reformatie in Europa voordeed?⁸⁵ In de zestiende en zeventiende eeuw had de scheiding van kerk en staat zich in de Republiek in hoog tempo voltrokken, ondanks pogingen van orthodox gereformeerden de twee onlosmakelijk met elkaar te verbinden. Tijdens de Verlichting kreeg het ideaal van de scheiding nieuw gewicht omdat het verbonden werd met het democratiseringsproces dat in gang werd gezet. Moet Den Elgers bundel, waarin religie tot een zaak van algemene maatschappelijke moraal wordt getransformeerd, tegen die achtergrond bekeken worden, of trapt de moderne lezer daarmee in de val (te vroeg) tekenen van de Verlichting in de Nederlandse literatuur te willen waarnemen?⁸⁶

Misschien reageerde Den Elger met het creëren van *Zinne-beelden der liefde* wel eerst en vooral op veranderingen die in de Noord-Nederlandse literatuur onder invloed van het Frans-classicisme aan de orde waren. Binnen die literaire stroming verbood men min of meer gebruik van religie als onderwerp, en daardoor kwam er behoefte aan ‘het algemeen deugdzaam’ als alternatief.⁸⁷ Dan valt de hoeveelheid religieuze sporen in zijn *Zinne-beelden der liefde* wel weer moeilijk te verklaren. Den Elger heeft ze weliswaar minder prominent aanwezig gemaakt dan in de *Antipathia* het geval was, maar onzichtbaar zijn ze zeker niet.

De behoefte aan het soort alternatief dat *Zinne-beelden der liefde* bood, kwam misschien ook wel voort uit de wens tegenwicht te bieden aan andere literatuur – de pornografische roman met name – die rond 1700 in betekenis toenam. In *Het woord is aan de onderkant* stelt Inger Leemans dat de romans tot een ‘recalibratie van morele waarden’ aanzetten.⁸⁸ Uit onvrede over de ware aard van de mens zoals die door pornografen getoond werd, zetten nieuwe moralisten – los van een specifiek religieuze context – een offensief in om de zeden van hun tijd, met name ook op het gebied van de liefde, te beïnvloeden. In dat offensief wilde Den Elger mogelijk een eigen geluid laten horen?

Dit artikel eindigt met (voorlopige) antwoorden én nieuwe vragen over de maatschappelijke en kerkelijke inbedding van het fenomeen dat de religieuze liefdesemblematiek in de Republiek vormde. De hier besproken casussen zijn klein in omvang, en bieden nog geen mogelijkheid definitievere uitspraken te doen. De komende tijd hopen we vanuit zowel Zuid- als Noord-Nederlands perspectief een meer gedetailleerd beeld te reconstrueren, en zodoende verdergaande conclusies te formuleren.

Bibliografie

- Alblas, J.B.H.:** *Johannes Boekholt (1656-1693): the first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors; with a descriptive bibliography of his publications*. Nieuwkoop 1987.
- Berg R. van den:** ‘De voorrechten van de gereformeerde kerk verdedigd’, in: *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007, 197-208.
- Brouwer, H.:** ‘Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen’. DBNL. Leiden 2004. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/brou046rond01_01/colofon.htm
- Bruin, C.:** *Aanmerkingen op Otto van Veens Zinne-beelden der Goddelyke liefde*. Amsterdam 1726.
- Buschhoff, A.:** *Die Liebesemblemata des Otto van Veen. Die Amorum emblemata (1608) und die Amoris divini emblemata (1615)*. Bremen 2004.
- Chartier, R.:** *Forms and meanings: texts, performances, and audiences from codex to computer*. Londen 1995.
- Chartier, R.:** ‘Reading Matter and ‘Popular Reading’: From the Renaissance to the Seventeenth Century’, in: *A History of Reading in the West*. Ed. G. Cavallo en R. Chartier. Cambridge 1999, 269-283.
- Chartier, R.:** ‘Genre between Literature and History’, in: *Modern Language Quarterly*, 67 (2006), 129-139.
- Clemens, T.:** ‘De ingehouden Verlichting onder de Nederlandse katholieken’, in: *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007, 239-276.
- Eijnatten, J. van:** ‘Modestia, moderatio, mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004), 26-44.

- Fessenden, T.:** *Culture and Redemption. Religion, the Secular, and American Literature*. Princeton en Oxford 2007.
- German engravings, etchings and woodcuts, ca. 1400-1700* / F.W.H. Hollstein. Deel: Vol. XL: Joachim von Sandrart, Joachim von Sandrart the Younger, Johann von Sandrart, Johann Jacob von Sandrart, Lorenz von Sandrart / comp. and ed. by John Roger Paas. Rotterdam 1995.
- Gelderblom, A.:** 'Binnen en buiten. Symboliek in de emblemen van Jan Luyken'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1998-1999*. Leiden 2000, 18-35
- Gelderblom, A.:** 'Who were Jan Luyken's readers?', in: *Emblemata sacra: rhétorique et herméneutique du discours sacré dans la littérature en images = the rhetoric and hermeneutics of illustrated sacred discourse*. Eds. Ralph Dekoninck en Agnès Guiderdoni-Bruslé. Turnhout 2007, 499-508.
- Gijswijt-Hofstra, M.:** 'Een schijn van verdraagzaamheid. Proeven uit vijf eeuwen Nederlands verleden', in: *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Red. M. Gijswijt-Hofstra. Hilversum 1989, 9-40.
- Gijswijt-Hofstra, M.:** *Vragen bij een onttoverde wereld. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Sociale en Culturele Geschiedenis*. Amsterdam 1997.
- Groenenboom-Draai, E.:** 'De min onder de kerkeligen. Jan van Hoogstratens wraakoefening op Salomon van Til: een 'vrijgeest' in botsing met een coccejaan', in: *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou*. Red. C. van Heertum e.a.. Nijmegen 2006, 31-48.
- Guiderdoni Bruslé, A. :** 'La Polysémie des figures dans l'émblématique sacrée', in : *Emblems and Art History. Nine essays edited by A. Adams*. Glasgow 1996, 97-114.
- Habermas, J.:** 'Religious Tolerance – The Pacemaker for Cultural Rights', in: *Philosophy* 79 (2004), 5-18.
- Hanou, A.J.:** *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen 2002.
- Hanou, A.J.:** "De Verlichting brandt". Een kwart eeuw verlichte letteren in Noord en Zuid (1670-1815)', in: *Spiegel der Letteren* 46 (2004), 215-225.
- Hanou, A.J.:** 'Alweer een radicaal? Hendrik Doendijns en zijn *Haegse Mercurius* (1697-1699)', in: *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeëngeschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw*. Red. P. Hoftijzer en T. Verbeek. Hilversum 2005, 69-96.
- Hanou, A.J.:** 'Het meisje, God en vaderland. Een ideale religieuze opvoeding volgens Wolff en Deken', in: *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007, 309-323.
- Heimann, M.:** 'Christianity in Western Europe from the Enlightenment', in: Adrian Hastings, (red.), *A World History of Christianity*, Grand Rapids & Cambridge, William Eerdmans Publishing Company, 1999, 458-507.
- Israel, J.:** *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity*. Oxford 2001.
- Israel, J.:** *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man, 1670-1753*. Oxford 2006.
- Israel, J.:** 'Failed Enlightenment': *Spinoza's Legacy and the Netherlands (1670-1800)*. Wassenaar 2007.
- Jongenelen, T.:** 'Bevochten vrijheid. Nederlandse letterkunde in historische context', in: *Spiegel der Letteren* 46 (2004), 382-391.
- Kallscheuer, O. (ed):** *Das Europa der Religionen. Ein Kontinent zwischen Säkularisierung und Fundamentalismus*. Frankfurt am Main 1996.

- Landwehr, J.:** *Emblem and fable books printed in the Low Countries 1542-1813. A bibliography.* Utrecht 1988.
- Leemans, I.B.:** *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans, 1670-1700.* Nijmegen 2002.
- Marshall, J.:** *John Locke, Toleration and Early Enlightenment Culture. Religious Intolerance and Arguments for Religious Toleration in Early Modern and 'Early Enlightenment' Europe.* Cambridge 2006.
- Meeuwesse, K.:** 'Goddelycke Aandachten: een teruggevonden werkje van Petrus Serarius. Een voorbeeld van Luykens' Jezus en de Ziel', in: *De Nieuwe Taalgids*, 43 (1950), afl. 6, 317-323.
- Pels, A.:** *Gebruik én misbruik des tooneels.* ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Culemborg 1978, geciteerd via: http://www.dbnl.org/tekst/pels001gebr01_01/colofon.htm. (Schenkeveld 2003)
- Porteman, K.:** 'Nieuwe gegevens over de drukgeschiedenis, de bronnen en de auteur van de emblembundel *Amoris divini et humani antipathia*'. In: *Ons Geestelijk Erf* 49 (1975), afl. 2, 193-213.
- Porteman, K.:** *Inleiding in de Nederlandse emblemataliteratuur.* Groningen 1977.
- Porteman, K.:** 'From first sight to insight. The emblem in the Low Countries'. In: *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands. A Yearbook.* Rekkem 1993.
- Porteman, K.:** 'Boete Adamsz. van Bolswert's Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimie (1627). From the religious love emblem towards a devotional strip for girls'. In: *Toplore: Stories and Songs.* Ed. Paul Catteeuw, M. Jabobs. S. Rieuwerts. e.a. Trier 2006, 158-168.
- Reynolds, D.S.:** *Faith in fiction: the emergence of religious literature in America.* Cambridge, Massachusetts 1981.
- Rooden, P. van:** 'Kerk en religie in het confessionele tijdperk', in: *Veelvormige dynamiek, Europa in het ancien régime 1450-1800.* red. W. Frijhoff en L. Wessels. Amsterdam 2006, 373-402.
- Sande, A. van de:** 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw', in: *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden.* Red. M. Gijswijt-Hofstra. Hilversum 1989, 85-106.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A.:** *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt.* Utrecht 1994.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A.:** 'Theologie en emblematiek. Het *Lexicon Hieroglyphicum Sacro-Profanum* (1722) van Martinus Koning in zijn Nederlandse context', in: *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. The Stone of Alciato: Literature and Visual Culture in the Low Countries. Essays in Honor of Karel Porteman.* Leuven 2003, 979-998.
- Sommerville, C.J.:** *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith.* Oxford 1992.
- Spaans, J.:** 'Violent Dreams, Peaceful Coexistence. On the Absence of Religious Violence in the Dutch Republic', in: *De zeventiende eeuw* 18 (2003), 149-166.
- Spies, M. en W. Frijhoff:** *1650. Bevochten eendracht.* Den Haag 1999.
- Spies, M.:** 'Hoe calvinistisch waren wij? Over de Nederlandse culturele identiteit in de zeventiende eeuw', in: *Neerlandica extra muros* 41 (2003), 1-11.
- Strenght, L.:** 'Een hardnekkig misverstand: (over Revis en zijn sonnet Hy droech onse smerten)', in: *Levende talen: berichten en mededelingen van de Vereniging van Leraren in Levende Talen*, (1962), afl. 216, 486-489.
- Strien, T. van en E. Stronks:** *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw.* Amsterdam 1999.

- Stronks, E.:** 'The Revival of the Dutch Love Emblem'. In: *Emblematica* (15) 2007, 319-342. (Stronks 2007a).
- Stronks, E.:** 'Churches as Indicators of a Larger Phenomenon. The Religious Side of the Dutch Love Emblem', in: *Learned Love. Proceedings of the Emblem Project Utrecht Conference on Dutch Love Emblems and the Internet (November 2006)*. Amsterdam 2007, 73-92. Zie: http://emblems.let.uu.nl/static/images/project/learned_love_073-092.pdf (Stronks 2007b).
- Stronks, E.:** "Al kijkend reist de ziel naar God': 'Nieuwe platen' voor Luykens eerste religieuze emblembundel'. In: *Nederlandse Letterkunde* 10 (2005), 161-173.
- Stronks, E.:** *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*. Houten 1996.
- Veld, H. van 't:** *Beminde broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)*. Utrecht 2000.
- Verheggen, E.M.F.:** *Beelden voor passie en hartstocht: bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. Zutphen 2006.
- Visser, A.:** 'Commonplaces of Catholic Love', in: *Learned Love. Proceedings of the Emblem Project Utrecht Conference on Dutch Love Emblems and the Internet (November 2006)* Amsterdam 2007, 33-48. Zie: http://emblems.let.uu.nl/static/images/project/learned_love_033-048.pdf
- Vuyk, S.:** 'Over religie en literatuur', in: *Spiegel der Letteren* 46 (2004), 315-325.
- Vet, J. de:** 'Rigoreuze kerkkritiek. Stoutmoedige journalistiek in de Republiek', in: *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007, 151-163.
- Wall, E. van der:** *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*. [Leiden 1987].
- Wessels, L.:** 'De beste aller werelden? Politiek, religie en een weerbarstige samenleving, Nederland 1650-1850', in: *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007, 36-72.
- Westerweel, B.:** 'Philip Ayres and the Love Emblem Tradition', in: *Anglo-Dutch Relations in the Field of the Emblem*. Leiden/New York/Keulen 1997, 189-212.
- Ziff, B. en P.V. Rao:** 'Introduction to Cultural Appropriation: A Framework for Analysis', in: *Borrowed Power. Essays on Cultural Appropriation*. Ed. B. Ziff en P.V. Rao. New Brunswick 1997, 1-27.

Noten

- 1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van VNC-project (gesubsidieerd door FWO/NWO) dat wordt uitgevoerd aan de universiteiten van Leuven en Utrecht, getiteld 'The Religious Emblem Tradition in the Low Countries in the Light of Herman Hugo's *Pia desideria*'. Aan dit project werken verder mee: M. Van Vaecq, T. van Houdt, L. Roggen, F. Dietz en G. Huijting. Ik wil hen allen danken voor opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Zoals de (Noord-)Nederlandse letterkunde uit de hele periode 1670-1750 weinig aandacht heeft getrokken, zie Hanou 2004, 215. Met *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* beoogde Hanou hier verandering in te brengen; de Nederlandse literatuur geschreven na 1725 krijgt hierin echter de meeste aandacht.

- 3 Deze terminologie werd in 2003 geïntroduceerd door Schenkeveld-van der Dussen, ter aanduiding van stevig op de bijbel gebaseerde emblem met een theologische inslag (Schenkeveld-van der Dussen 2003, 980).
- 4 Vuyk en Schenkeveld betoogden dat de religieuze literatuur uit die periode een van de meest vergeten reservoirs van informatie is over geloofsopvattingen en mentaliteit. Vuyk 2004, *passim*; Schenkeveld 2003, 996 spitst dit toe op de bestudering van de bijbelse emblematiek, en constateert ook daar leemten.
- 5 De constatering dat contrareformatorische emblembundels op een deel van de Noord-Nederlandse religieuze liefdesemblematiek invloed uitoefenden is niet nieuw (vergelijk al Porteman 1977 en ook recenter Alblas 1987, 105), maar gedetailleerde bestudering van het hele corpus is tot nu toe uitgebleven.
- 6 Het verband tussen religieuze verandering en culturele verandering werd eerder gesignaleerd en besproken, bijvoorbeeld in Reynolds 1981. Reynolds maakt daarbij, net als ik, expliciet ook de omgekeerde analyse: culturele veranderingen zijn ook te lezen als afspiegelingen van het religieuze klimaat in samenlevingen. Ik kom op Reynolds nog terug.
- 7 Zie <http://emblems.let.uu.nl/el1703008.html>
- 8 Zie http://emblems.let.uu.nl/ad1629_1_027.html
- 9 Chartier 2006, 136.
- 10 Dit proces beschreef Chartier als: 'first, appropriation designates the 'effectuation' and 'actualization' of the semantic possibilities of the text; second, it sees interpretations of the text as a mediation that enables the reader to reach self-comprehension and construct 'reality' (Chartier 1999, 275).
- 11 Chartier 1995, 2-3 en 49-50.
- 12 In de context van het VNC-project zullen ook de andere invalshoeken aan bod komen, maar voor nu is gekozen voor de minst problematische invalshoek. Zie voor de mogelijkheden en de onmogelijkheden van de andere invalshoeken Brouwer 2004 (een heruitgave van een nog steeds bruikbaar overzichtsartikel over onderzoek naar historische leescultuur uit 1988).
- 13 Zie Schenkeveld 1994, 66 en Gelderblom 2007, *passim*.
- 14 Alblas schrijft dit bijvoorbeeld naar aanleiding van de invloed van de contrareformatorische emblematiek die hij op het protestants piëtisme constateert (Alblas 1987, 105); zie ook Van 't Veld 2000, *passim*, over uiteenlopende invloeden op het werk van Luyken. En zie ook Van Rooden 2006, 390-391, die schrijft: 'vroomheidsliteratuur was naar haar aard slechts in geringe mate confessioneel of dogmatisch gebonden', Van Rooden signaleert dat bepaalde stichtelijke tractaten onveranderd bij verschillende confessies in gebruik waren.
- 15 Spies 2003, 8 en 11; ook Stronks 1996, en Van Strien en Stronks 1999.
- 16 Ziff en Rao 1997, 1.
- 17 Ziff en Rao 1997, 6-7.
- 18 Deze invulling van het begrip tolerantie werd in 1948 door de psycholoog Allport geïntroduceerd in zijn *ABC's of scapegoating*. Hij typeerde ermee het soort relaties dat mensen onderling kunnen hebben. Aan de ene kant staat identificatie met ander, aan de andere kant vooringenomenheid en discriminatie. Zie ook Gijswijt-Hofstra 1989, 26. Het gaat me dus niet om – ik verwijs hier naar Engelse termen, omdat in die taal anders dan in het Nederlands onderscheid wordt gemaakt

tussen twee invullingen van het begrip ‘tolerant’ – om het juridische begrip ‘toleration’ (wetten, jurisprudentie), maar om ‘tolerance’ (‘the *mutual* recognition of everybody’s religious freedom’): een lastiger te bepalen en omlijnen maatschappelijk verschijnsel dan de juridische variant, omdat de bronnen die voor dergelijk onderzoek ter beschikking staan schaarser zijn en moeilijk te interpreteren (Habermas 2004, 6).

- 19 Spies 2003, 11.
- 20 Spies 2003, 3.
- 21 Marshall 2006, 3 en ook 164, 172-174. Een inzicht dat door Nederlandse onderzoekers wordt gedeeld. Hanou schrijft bijvoorbeeld (Hanou 2002, 33): ‘[...] het is bij uitstek de Verlichting die de al of niet vermeende tirannieke, intolerante en monopolistische Societas Jesu als haar ware tegenstander beschouwde’. Zie ook Van de Sande 1989.
- 22 Israel 2006, 380-381. Dit beeld van de Republiek rond 1650 was in 1999 geschetst in *Bevochten eendracht* door Spies en Frijhoff. Zij concludeerden dat in de Gouden Eeuw sprake was een ‘nooit en nergens aflatende, en door alle segmenten en groepen van de samenleving gedeelde discussie-cultuur’ in de Republiek (Spies en Frijhoff 1999, 218 en 224).
- 23 Israel 2006, 31.
- 24 In zijn in respectievelijk 2001 en 2006 verschenen *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity* en *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man, 1670-1753* betoogde Israel dat Spinoza leefde in een land waar vertegenwoordigers van de radicale én gematigde Verlichting te vinden waren, door wie in de late zeventiende eeuw strijd werd geleverd met de (onderling in coccejansen en voetianen verdeelde) aanhangers van de dominante gereformeerde kerk. Inzet van het debat was onder meer de mogelijke scheiding van moraal en religie, en de mate van tolerantie die jegens andersdenkenden zou moeten worden betoond. Die strijd zou uiteindelijk in de achttiende eeuw in Republiek niet worden gewonnen worden door de radicalen, licht Israel toe in zijn in 2007 verschenen *Failed Enlightenment’: Spinoza’s Legacy and the Netherlands (1670-1800)*, hoewel de Patriotten rond 1776 wel verwoede pogingen deden de Republiek in radicale richting te hervormen (Israel 2007, 53).
- 25 Wessels 2007, 44 en 58.
- 26 De Vet 2007, 156.
- 27 Clemens 2007, 241.
- 28 Hanou 2005, 70.
- 29 Jongenelen 2004, 384.
- 30 Voor de ontwikkeling van de religieuze liefdesemblematiek is ook de hartsemblematiek van groot belang geweest (zie Alblas 1987, 105); ik laat dat aspect hier buiten beschouwing om mij op de verhouding tussen de profane en religieuze traditie in de liefdesemblematiek te concentreren. In het kader van het VNC-project zal de relatie tussen de protestants-piëtistische religieuze liefdesemblematiek en de hartsemblematiek wel aan de orde komen.
- 31 Zie Visser 2007, *passim*.
- 32 Porteman 2006, 162.
- 33 Porteman 1993, 220

- 34 Alleen in embleem 38 en 39 doen respectievelijk een deel van de pictura (een vrouw, zittend met naaiwerk op schoot) en een deel van de subscriptio aan Vaenius' *Amoris divini emblemata* (een bijbel-verwijzing) denken – zonder dat directe invloed aanwijsbaar is.
- 35 Hoe wijd verspreid de afbeeldingen uit de bundel in Noord-Nederland waren, is te lezen in Verheggen 2006. Paets productie was in feite een katholiek/protestantse onderneming; hij werkte samen met de graveur Van Sichem, die voor de uitgave van 1645 nieuwe koperplaten maakte naar het voorbeeld van de originele platen van Boëtius a Bolswert.
- 36 Zie voor een deze typering Van der Wall 1987, 612. Serrarius' bundel zal in vervolgonderzoek in veel meer detail door een van de onderzoekers van het VNC-project worden belicht.
- 37 Van der Wall 1987, 148 en 619-620 Ook voor het oog van moderne onderzoekers was de bundel lang verborgen. Hij werd in 1950 bij toeval herontdekt door K. Meeuwesse. Inmiddels zijn twee exemplaren van de 1653-druk bekend (Univ.Bibliotheek UvA, signatuur OTM: OK 62-5695 en Univ. Bibliotheek Tilburg, signatuur KTFK HS 17).
- 38 Van 't Veld 2000, 29 en 37.
- 39 Zie Alblas 1987, 104-105.
- 40 Zie over Hoogstratens godsdienstige ligging Groenenboom-Draai 2006, 36.
- 41 Van de uitgave van Danckerts worden exemplaren bewaard in de universiteitsbibliotheken van Delft (signatuur: TR 504217) en Nijmegen (signatuur: MFC 567) en KB (microfiche). De uitgave van Oosterwyck staat in Landwehr 1988 niet vermeld, en bleef tot dusverre verder onopgemerkt. Er is een exemplaar van de bundel aanwezig bij de Univ. Bibliotheek VU, signatuur: XN.05765. Gegevens ontleend aan Picarta.
- 42 Van der Wall 1987, 145-146, maakt melding van nog een uitgave van Serrarius' bundel uit 1684, verschenen bij Herman Rampen, maar die uitgave heb ik niet kunnen traceren. Alleen van Bruins bundel verscheen nooit een herdruk. Luykens bundel werd, soms in uitgebreide vorm, herdrukt in 1680, 1685, 1692, 1696, 1714, 1722, 1729 en 1744. Herdrukken van *Goddelyke liefde-vlammen* verschenen in 1711, 1715 en 1736. Den Elger werd herdrukt in 1725 en 1732, Hoogstraten in 1737, en Suderman in 1736. Een exemplaar van de herdruk van Serrarius' bundel uit 1713 is aanwezig bij de Univ. Bibliotheek VU, signatuur XP.06970.-. Gegevens gebaseerd op Landwehr 1988, Picarta en Porteman 1977.
- 43 Zie Meeuwesse 1950.
- 44 De helft van Sudermans emblemata gaat terug op Hugo, zoals het titelblad van *De godlievende ziel* al aankondigt. In Hoogstratens *Zegepraal der goddelijke liefde* herinneren embleem 15 en 19 aan Hugo's vorobeeld, zie bijvoorbeeld embleem 15 (<http://emblems.let.uu.nl/ho1709015.html>) en 19 (<http://emblems.let.uu.nl/ho1709019.html>).
- 45 Zie Stronks 2005, en ook al Gelderblom 2000.
- 46 Van de 40 picturae bij Luyken kunnen er 23 direct teruggevoerd worden op voorbeelden uit de bundels van Vaenius en Hugo. Zie de digitale editie van *Jezus en de ziel* (te navigeren vanaf <http://emblems.let.uu.nl/emblems/html/lu1685front.html>) voor de precieze verwijzingen.
- 47 Een precieze analyse en argumentatie is te vinden in Stronks 2007a.
- 48 In de 1626-editie van *Amoris divini et humani antipathia* (Brussel) komt ook al eens een enkele *pictura* voor waarop Jezus en een volwassen ziel te zien zijn. Dat is maar in een enkel embleem het geval, van een uitgewerkt programma is in die bundel geen sprake.

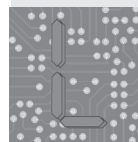
- 49 Zie ook. Buschhoff 2004, 252-253. Buschhoff signaleert dat Vaenius 'Amor Divinus' in twee rollen ('als die Liebe zu Gott.. als die Liebe Gottes zur menschlichen Seele') laat opereren, maar stelt dat 'eine unmittelbare Gleichsetzung von Liebesgott und Gottessohn' in de bundel niet aan de orde is hoewel ze in een aantal *picturae* (embleem 3 en 18) gezamenlijk optreden.
- 50 Guiderdoni Bruslé 1996.
- 51 Uit een – zeldzame – lezersreactie op Luykens emblemén uit de vroege negentiende eeuw, te vinden in Wolff en Dekens *Geschrift eener bejaarde vrouw* (1802) is op te maken dat niet alleen het afbeelden, maar ook het centraal stellen van Jezus bij protestantse lezers verkeerd kon vallen. Wolff en Deken laten in *Geschrift eener bejaarde vrouw* de moeder van de hoofdpersoon (Mietje) uitleggen dat Luykens *Voncken der Liefde Jesu* (voor het eerst verschenen in 1687, en daarna tot in de achttiende eeuw vaak herdrukt) beter niet gelezen kan worden omdat het boekje 'opgevuld [is] met kinderagtige, onbetaamelijke, ja ergerlijke toespeelingen [...] op den schoonen Godsdienst van JEZUS'. Geciteerd via Hanou 2007, 313.
- 52 Geciteerd via: <http://emblems.let.uu.nl/lu1685front002.html>.
- 53 Bruin 1726, *4v/r.
- 54 Geciteerd via: <http://emblems.let.uu.nl/v161526.html>.
- 55 Bruin 1726, 53.
- 56 Bruin 1726, 52.
- 57 Zie Stronks 1996.
- 58 Zie Porteman 1975, 193.
- 59 Hoewel er wel aanwijzingen zijn dat het profane liefdesembleem, zelfs al voor het verschijnen van de eerste religieuze liefdesembleem van Vaenius in 1615, een steeds religieuzer aanzien kreeg (zie Stronks 2007b).
- 60 Porteman 1975 en 1977, 98.
- 61 Geciteerd via: <http://emblems.let.uu.nl/el1703front004.html>.
- 62 Geciteerd via: <http://emblems.let.uu.nl/el1703001.html>.
- 63 Het gaat hier om: *Passio domini nostri Iesu Christi neo-coelatis iconibus expressa. Oder Abbildung des bitteren Leidens und Sterbens stegreicher Außferstelung Jesu Christi ; gezeichnet von Johann Jacob von Sandrart ; in Kupffer gebracht von Christoph Meigel*. Augsburg 1693.
- 64 Den Elger 1726, 22-23.
- 65 Den Elger 1726, 'Bijschriften op de zinnebeelden der Goddelyke Liefde', 7.
- 66 In Leiden actief tussen 1695-1705, en ook de uitgever van enkele auteurs die Den Elger in *Zinnebeelden der liefde* noemt, en die eveneens een bundel met liefdesemblemén uitbrachten (respectievelijk Franciscus Hesselius en Willem Mylius). Gegevens ontleend aan Picarta.
- 67 <http://emblems.let.uu.nl/el1703front004.html>
- 68 Geciteerd via: <http://emblems.let.uu.nl/el1703039.html>
- 69 Het gaat om (opgesomd in de volgorde waarin ze voor het eerst bij Den Elger voorkomen): De Boulanger, Racine, Quinault, Propertius, Jan de Bruin, Hooft, Dullaert, Pluimer, Marot, Heinsius, Horatius, Plato, Tasso, Guarini, Confucius, Anacreon, De La Chambre, Longepierre, Corneille, Petrarca, Longinus, Despreaux, Saphho, Racine, Tasso, Secundus, Lingelbach, Douza, Boon, Ovidius, K. Lescailje, Mademoiselle Des Jardins, Polemas, Homerus, Beroaldus, Plautus, Mad. Le Fevre, Vaenius, Mad. De Liencour, Pels, Anacreon, Mad. Dacier, H. d'Ursé, Vos, Hoogstraten,

Faber, Tibullus, Francius, Boursault, Cats, Du Four, Chevræu, Bertaut, Menage, Lucretius, Grotius, Westerbaan, Starter, Scriverius, Matthijs van der Merwede, Boetius, Junius, Vondel, Antonides, Broekhusius, Montaigne, Huygens, Rodenburg, Bredero, Coster, Van Hessel, Theocritus, Moonen, De Potter, Petronius, De Graaf, Marini, Van Beverwyck, Smits, Heemskerk, Barbarino, De la Fontaine, La Calprenede, Menandro, Koenderding, Fontenelle, Jonktyds, J. Michael, Tacitus, d'Ablancourt, Seneca, Beza, Martialis, Pontanus, Ficinus, kardinaal Bona, Pradon, d'Henault, Savedra, Tengnagel, Vergilius, Arends, Erasmus, Van Brandwijk, Ariosto, Bembo.

- 70 Den Elger 1703, 177.
- 71 Den Elger 1703, 278-279.
- 72 Den Elger 1703, 295/299/304. Dat werk kan Den Elger in het Latijn gelezen hebben, maar het werd in de zeventiende eeuw ook een aantal keer in het Nederlands vertaald (in Noord- én Zuid-Nederland), getuige uitgaven als Philippus van Eyck onder de titel *De wyse leids-man ten hemel; door de grondigste lessen der h. oud-vaderen en beroemde filosofen* (Antwerpen 1664) en *Handt-leydinghe tot den hemel, behelsende het merch van de heylighe vaeders ende oude filosofen*, vertaald door Louys van Schore (Mechelen 1674). In 1671 verscheen het onder de titel *Reghels en beginselen van het christelyck leven* volgens de opgave op het titelblad in Leuven, terwijl het feite in Haarlem bij Claes Braau gedrukt was.
- 73 Geciteerd via <http://emblems.let.uu.nl/el1703003.html>.
- 74 Vertaling G. Huijting.
- 75 Zie <http://emblems.let.uu.nl/el1703front004.html>.
- 76 Zie bijvoorbeeld Den Elger 1703, 268 en 357.
- 77 Den Elger 1726, 9.
- 78 Clemens signaleerde onlangs dat in de Republiek pas rond 1780 voor het eerst sprake was van groot-schaligere katholieke invloed op de protestantse cultuur (Clemens 2007, 242); zijn constatering moet mogelijk bijgesteld worden?
- 79 Zie Strenght 1962 en ook het nawoord van Van Strien en Stronks 1999, 315-345.
- 80 Zie Spaans 2003, waar een overzicht wordt gegeven van acties van de Nederlandse overheden die in de Republiek de 'formation of a general Christian public sphere' bevorderden; en ook Van den Berg 2007, 201. Dit proces voltrok zich niet alleen in de Republiek, maar ook elders in Europa, zie Heimann 1999, 459-460.
- 81 Eijnatten 2004, 33.
- 82 Sommerville 1992, 165-166.
- 83 Reynolds 1981, 2. Hij signaleert dit proces in het negentiende-eeuwse Amerika, waar de roman door schrijvers als de predikanten W. Ware, E.P. Roe and C. Seldon geannexeerd werd. Het analyseren van dat proces, betoogt Reynolds, 'helps in understanding a transitional period of central importance in American history' (Reynolds 1981, 2).
- 84 In Nederlandse studies ook wel gepresenteerd als 'onttovering van de wereld', in navolging van Weber (Gijswijt-Hofstra 1997, 7-8). In een themanummer van *Etnofoor* 8, nr. 1 (1995) over secularisatie stelt de redactie van dat nummer dat over het onttoveringsconcept kan worden gesproken als 'empirische kennis 'de maat van alle dingen' is geworden en 'religie [...] het sociale leven niet langer [kan] sturen'.

- 85 Aanvankelijk werd die scheiding door reformatoren voorgestaan omdat alleen zo vastgesteld kan worden of een individu zonder voor (een bepaald) geloof kiest. Daarom moest volgens reformatoren: 'jeder aussere, politische Druck zugunsten einer bestimmten Konfession oder Kirche zugleich als Gefahr fuer den authentischen, inneren Entschluss zum glauben gesehen werden' (Kallscheuer 1996, 119). In Den Elgers tijd werd dit argument door verlichte filosofen als John Locke's (zie zijn *A Letter Concerning Toleration* (1689)) niet alleen om absolute keuzevrijheid voor de gelovige af te dwingen, maar ook om kerkelijke bemoeienis met staatszaken tot nul te reduceren.
- 86 Dit is een lastige, want ideologisch geladen discussie. In Westers gedachtegoed wordt secularisatie vaak gezien als voorwaarde voor het ontstaan van democratie, waardoor voortschrijdende secularisatie dus snel positief beoordeeld wordt, en mogelijk ook te snel signaleerd wordt. Zoals Fessenden in *Culture and Redemption. Religion, the secular, and American Literature* schrijft: 'The assumption that some religions or aspects of religion have simply played themselves out, or ought to, or eventually will, is crucial to the developmental schema of good and bad religion – the first associated with freedom and enlightenment, the second with coercion and constraint – implicit in the progress narrative of democracy.' (Fessenden 2007, 3).
- 87 Over de opvattingen van een van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming, Andries Pels, schrijft Schenkeveld: 'Dezelfde zorg voor orde en angst voor controversen maakt dat Pels religie en toneel volstrekt onvermengd wil houden en bijbelse onderwerpen uit de schouwburg wil weren. Predikant en toneelschrijver behoren tot verschillende werelden, hebben elk hun eigen verantwoordelijkheid en moeten zich geen rechten op elkaars terrein aanmatigen' (Schenkeveld 2003, http://www.dbnl.org/tekst/pels001gebr01_01/pels001gebr01_01_0007.htm).
- 88 Leemans 2002, 89.

Literatuur en wetenschap: een dynamische en complexe relatie

ENKELE THEORETISCHE EN METHODOLOGISCHE OVERWEGINGEN¹

Mary Kemperink & Leonieke Vermeer (Rijksuniversiteit Groningen)

Abstract

This article wants to contribute to the enhancement of theoretical and methodological reflection in Dutch studies. The more specific aim is to provide a theoretical and methodological framework to study the relationship between literature and culture in general and between literature and science in particular. In this respect the basic assumption is that the relationship between literature and science is dynamic and mutual. This is not the end of the story, but just the beginning, because it leaves the historian of literature with the challenge to analyse amalgams which cannot easily be divided into a scientific and a literary component. The second part of the contribution brings into focus the question to what extent theories on the relationship between text and context, which are current in the history of literature (systems theory, discourse analysis, New Historicism), offer methodological ammunition to face up to this challenge. Finally, we shall propose a way that one can fruitfully handle some tricky questions in the practice of historical research.

Op het Cross-over congres dat vorig jaar op 19 januari in Amsterdam gehouden werd, beklagde Jürgen Pieters zich voor de zoveelste maal over gebrek aan aansluiting bij het buitenlandse New Historicism en over een schrijnend tekort aan theoretische bezinning bij letterkundige Neerlandici in dit verband. Pieters ging zover te spreken over 'een zekere vijandigheid tegenover dat denken'.² Wij delen Pieters bezorgdheid en zijn van mening dat een nadere methodologische bezinning op het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en cultuur aandacht verdient. Het hier voorliggende artikel heeft als doel een bijdrage te leveren aan de methodologische reflectie op het onderzoek naar deze relatie, in het bijzonder naar die tussen literatuur en wetenschap. Ons vertrekpunt daarbij is de literatuur. Ons doel is het bepalen van een methodologische positie, na een kritische bespreking van een aantal verschillende benaderingen vanuit de vraag wat deze voor het praktische onderzoek te bieden hebben. Uitgangspunt bij deze rondgang is de centrale gedachte dat de verhouding tussen literatuur en wetenschap tweezijdig en

dynamisch is. Gegeven het feit dat literatuur, net als wetenschap, deel uitmaakt van de cultuur in brede zin, wordt in de eerste paragraaf ingegaan op de tweezijdige relatie tussen wetenschap en cultuur, voordat de meer specifieke relatie tussen literatuur en wetenschap aan de orde komt.

Wetenschap en cultuur / cultuur en wetenschap

Charles Darwins *On the origin of species* kwam in 1859 niet alleen tot stand op basis van Darwins natuurobservaties. Bij het schrijven ervan leunde hij stevig op ideeën van directe voorgangers, zoals bijvoorbeeld op die van Jean-Baptiste Lamarck die in 1809 als eerste bioloog natuurlijke veranderlijkheid had geclaimd en die van Prosper Lucas die de erfelijkheid wetmatig had vastgelegd.³ Maar dat niet alleen. Hij liet zich ook inspireren door twee modellen uit de economie.⁴ Door het vrije-markt-model van Adam Smith, waarin ‘the economy of nature’ garant staat voor evenwicht en harmonie. En door het diametraal daaraan tegengestelde model van een geleide economie in de geest van Thomas Malthus. Aan dat laatste ligt een veel wredere visie op de natuur ten grondslag. Malthus ging niet uit van een harmonische natuur die de tering naar de nering zette, maar van een structurele onevenwichtigheid tussen bevolkingsgroei en economische groei. Zonder sturing van buitenaf zou deze onevenwichtigheid volgens hem onherroepelijk leiden tot overbevolking, hongersnood en massale sterfte. Malthus’ kijk op de zaak bracht Darwin tot het formuleren van een meedogenloos principe van permanente uitroeiing: zijn ‘natural selection’. Tegelijkertijd zorgde het oudere model van Smith bij hem voor de uitbeelding van de natuur als een zorgende moeder die juist via het principe van die natuurlijke selectie de harmonie weet te bewaken. In die laatste interpretatie deed Darwin, bewust of onbewust, een beroep op de diep in de cultuur verankerde mythische voorstelling van de natuur als een boven de mens gestelde, onveranderlijke grootheid.⁵ In onze tijd weet Darwin, alle soms onoverkwikkelijke discussies ten spijt, biologen nog steeds van zijn visie op evolutie te overtuigen. Maar in de decennia rond 1900 werden er heftige, ideologisch geladen polemieken gevoerd over een aantal vermeende, minder gewenste implicaties van zijn theorie. Het had maar een haar gescheeld of Darwins evolutietheorie had de twintigste eeuw helemaal niet gehaald.⁶

Natuurwetenschappelijke kennis ontstaat niet simpelweg uit het contact met de ‘natuur’ als leverancier van de ‘feiten’. Evenmin verovert die wetenschappelijke theorie die het dichtst bij ‘waarheid’ weet te komen per se een vooraanstaande plaats in de wereld van de wetenschap en die daarbuiten. Wetenschap opereert niet vanuit een luchtledig autonoom domein, maar wetenschap maakt onderdeel uit van de cultuur. Er is dan ook sprake van een permanent grensverkeer tussen wetenschap en verschillende in die cultuur te onderscheiden terreinen, waartoe ook de literatuur behoort. Dat was niet alleen het geval in de negentiende eeuw van

Darwin, dat is nu nog steeds zo. Al in 1935 betoogde de arts en wetenschapsfilosoof Ludwik Fleck, in zijn *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftliche Tatsache*, dat zeker driekwart of misschien wel alle wetenschappelijke kennis historisch, psychologisch en sociologisch bepaald is:

Es ist ein Wahn zu glauben, die geschichte des Erkennens habe mit dem Inhalte der Wissenschaft ebensowenig zu tun wie die Geschichte etwa des Telefonapparates mit dem Inhalt der Telefongespräche: Wenigstens drei Viertel und vielleicht die Gesamtheit alles Wissenschaftsinhaltes sind denkhistorisch, psychologisch und denksociologisch bedingt und erklärbar.⁷

Pas relatief lang na Fleck heeft deze cultuurhistorische en sociologische benadering van het ontstaan, of beter gezegd, van de productie van kennis in bredere kring weerklank gekregen.⁸

Toen de wetenschapsgeschiedenis in het midden van de twintigste eeuw als studierichting ontstond, werd wetenschap gezien als autonoom, universeel, cumulatief en progressief. Maar in de afgelopen decennia heeft deze visie zich drastisch gewijzigd en is er steeds meer oog gekomen voor de grilligheid en onvoorspelbaarheid van de wetenschapsontwikkeling en voor het belang van de sociale en culturele context van wetenschap.⁹ Grote invloed ging daarbij uit van het werk van de wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn, ook al heeft deze zichzelf altijd verre van een sociologische benadering van de wetenschap gehouden. In 1962 betoogde hij in zijn *The Structure of Scientific Revolutions*¹⁰ dat de wetenschap zich niet volgens een ononderbroken reeks op elkaar reagerende theorieën cumulatief in een bepaalde richting beweegt, maar dat die ontwikkeling veel minder gericht en vooral schoksgewijs verloopt. In zijn visie laat de ontwikkeling van de wetenschap van tijd tot tijd crisissituaties zien. Op die momenten wordt de vigerende consensus (het 'paradigma') vervangen door een nieuwe. De elkaar zo afwisselende paradigma's zijn volgens Kuhn niet compatibel: wat in het oude nog relevante vragen en oplossingen waren, zijn dat in het nieuwe niet meer. Het opvallende is dat deze paradigmawisselingen, die ten grondslag liggen aan wetenschappelijke revoluties, niet op basis van logische en rationele gronden plaatsvinden, maar geschieden volgens een 'Gestalt-switch' van het ene naar het andere paradigma. Met behulp van Kuhns ideeën konden aanspraken op de waarheid, universele geldigheid en vooruitgang van wetenschappelijke kennis worden gerelativeerd. Hierdoor was zijn visie, weliswaar onbedoeld, zeer inspirerend voor een meer sociologische kijk op de wetenschapsgeschiedenis, omdat die de deur opende voor het verklaren van wetenschappelijke ontwikkeling met behulp van *buitenwetenschappelijke*, vaak sociaal-psychologische en culturele factoren.¹¹

Net als de literatuurgeschiedenis heeft ook de wetenschapsgeschiedenis een 'culturele wending' doorgemaakt. Vanuit de wetenschap en de wetenschapsgeschiedenis zijn er evenwel ook kritische geluiden over deze ontwikkeling te beluisteren. Zo verdedigde de natuurkundige en nobelprijswinnaar Steven Weinberg in zijn essay

‘The Non-Revolution of Thomas Kuhn’ (uit 1998) het cumulatieve en doelgerichte karakter van de ontwikkeling van de wetenschap in zijn geheel en stelde hij dat het de taak is van de wetenschap om ons steeds dichterbij te brengen bij de objectieve waarheid (‘objective truth’).¹² In onze optiek, zoals op verschillende manieren ook door wetenschapshistorici als Bert Theunissen en Jan Golinski wordt benadrukt, gaat het niet om de keuze tussen óf een wetenschap die het vermogen heeft universele kennis over de werkelijkheid te leveren óf een wetenschap die bepaald wordt door en zelf medebepalend is voor de sociaal-culturele context, maar om het samenspel tussen deze beide aspecten. Kennis kan pas universeel worden, door de verspreiding ervan. Daarom staat de manier waarop wetenschappelijke kennis uitgewisseld en toegeëigend wordt centraal in veel recent wetenschapshistorisch onderzoek.¹³ Deze ‘circulatie van kennis’ vindt niet alleen binnen de wetenschap plaats, maar ook daarbuiten.

Een van de eersten die zich op het pad van de sociologische benadering van de wetenschapsgeschiedenis begaf en ook een wetenschapstheoretisch en methodologisch kader daarvoor uitwerkte, was de socioloog Robert Merton. Een van zijn eerste bijdragen op dit gebied ‘Paradigm for the sociology of knowledge’ dateert van 1945.¹⁴ In de jaren zeventig werd in Edinburgh het zogenaamde Strong Programme gelanceerd dat, onder meer vanuit de zojuist genoemde inspiratie die van Kuhns werk was uitgegaan, zich ten doel stelde om wetenschap sociologisch te bestuderen, net als andere culturele domeinen. Zoals David Bloor in zijn *Knowledge and Social Imagery* (1976) uiteenzette, betekende dit dat het onderzoek zich zou moeten richten op psychologische, sociale en culturele factoren die bij het ontstaan van wetenschappelijke kennis een rol spelen. Bovendien zou het onderzoek zich zowel op ware als onware, rationele als irrationele, succesvolle als mislukte kennisclaims moeten richten.¹⁵

Pas rond de jaren tachtig zien we in bredere kring van wetenschapshistorici en vooral van wetenschapssociologen, zoals Karin Knorr-Cetina, Bruno Latour, Steve Woolgar, Michel Callon, Martin Rudwick, Steven Shapin en Simon Schaffer,¹⁶ de behoefte aan een sociologische, soms bijna etnologische benadering van het proces van kennisproductie. Latour en Woolgar beschrijven in het eerste hoofdstuk van hun boek *La vie de laboratoire. La production des faits scientifiques* (eerste versie uit 1979) het reilen en zeilen in een vooraanstaand Amerikaans biochemisch laboratorium, alsof het gaat om een hen tot dusver onbekende volksstam. Zij laten zien dat het in een laboratorium niet zozeer draait om ‘waarheid’ maar om overtuigingskracht, niet enkel en alleen om ‘feiten’ maar veeleer om afgeleiden daarvan (bewerkte preparaten, teksten), niet om ‘bewijzen’ maar om strategieën, niet om een ‘zuivere methodologie’, maar om een door toevalligheden bepaald proces van selectie. Geïnspireerd door de sociologisch-etnologische benadering van Latour en Woolgar behandelen Steven Shapin en Simon Schaffer in hun boek *Leviathan and the air-pump. Hobbes, Boyle, and the experimental life* (uit 1985) het totstandkomen van Boyles wetenschappelijke programma uit drie verschillende perspectieven: een

materieel-technisch, een sociaal en een tekstueel. Ze demonstreren daarmee hoeveel gewicht deze aspecten bij het 'maken' van kennis in de schaal leggen en ook hoe die onderling in één groot samenspel met elkaar interfereren.

Zo bekeken, komen de natuurwetenschappen dicht in de buurt van de sociale wetenschappen en van de geesteswetenschappen en blijken ze met handen en voeten gebonden te zijn aan andere domeinen dan het eigen wetenschapsgebied: niet alleen aan een netwerk van wetenschappelijke instituties (tijdschriften, laboratoriumbesturen, onderzoekscommissies, etc.), maar ook aan oudere en nieuwere ideologieën, mythen,¹⁷ metaforen en aannames die in de omringende en infiltrerende cultuur circuleren.

Fleck stelde al dat de productie van veel wetenschappelijke kennis, en juist van kennis die lang standhoudt, gestuurd wordt door onbewezen 'oerideeën' ('Urideen'). In dit verband noemde hij onder meer het geloof in het behoud van energie en in het bestaan van atomen en van ziekteverwekkende kleine organismen.¹⁸ Hoe gewenster, ideologisch gesproken, een theorie is – hoe meer 'oerideeën' ze bevat – des te geloofwaardiger ze ook is. Bovendien geeft een dergelijke ideologische basis wetenschappelijke theorieën een grotere kans op culturele bestendigheid. In de negentiende-eeuwse natuurkunde bijvoorbeeld ging de hang naar principes die eenheid aantoonde hand in hand met de sterk holistisch georiënteerde romantische natuurfilosofie.¹⁹ De vanuit deze benadering gevonden natuurkundige wetten konden dan weer gebruikt worden om de zozeer gewenste eenheid van het universum aan te tonen. In dezelfde lijn betoogde Gerald Holton in zijn *Thematic origins of scientific thought* uit 1973 overtuigend dat wetenschap niet alleen uit empirische en analytische gegevens bestaat, maar dat zowel bij de totstandkoming als bij de acceptatie van wetenschappelijke kennis een thematische component een belangrijke rol speelt. Die 'themata' beschrijft Holton als 'fundamental preconceptions not derivable from observation or rational analysis'. Als voorbeelden van wetenschappers waarbij dergelijke thematische vooronderstellingen belangrijk waren, noemt Holton niet de minsten: Kepler, Newton, Einstein en Bohr. Deze soms tot de Oudheid teruggaande vooronderstellingen worden vaak uitgedrukt in tegengestelde begrippenparen. Voorbeelden daarvan zijn: de actieve kracht versus het inerte atoom, continuïteit versus discontinuïteit, realisme versus fenomenalisme, reductionisme versus holisme, en mechanisme versus doelmatigheid.²⁰ Het belang van mythische oerideeën en themata voor het ontstaan en de verbreiding van wetenschappelijke kennis moet overigens niet worden overdreven. Dat zou dan wel eens kunnen resulteren in een soort vereenvoudigd, a-historisch beeld van wetenschap als universele kennis die nooit wezenlijk verandert.

Volgens Holton is de bron van de themata in het algemeen 'the more general ground of the imagination', maar meer specifiek kunnen ook filosofie, religie en esthetica de grondslag hiervoor vormen. In het geval van de esthetica gaat het om concretere zaken dan wat wetenschappers wel eens een 'mooi' of 'elegant' bewijs willen noemen. Zo werd de morfologie die de negentiende-eeuwse evolutiebioloog

Ernst Haeckel op papier zette in hoge mate gedictieerd, niet door de ‘natuur’, maar door de classicistisch geïnspireerde esthetische categorieën van harmonie en symmetrie die hij in die natuur meende te zien. Tegelijk gaf de spectaculaire schoonheid van de door hem getekende kwallen en radiolariën zijn theorieën nog eens extra overtuigingskracht.²¹ Haeckel maakte de schone ordening van de natuur zichtbaar waaraan hij en zijn tijdgenoten graag wilden geloven. Bij hem vormde de esthetica – mede – de wetenschap.

Niet alleen de cultuur vormt de wetenschap, de wetenschap vormt ook de cultuur. Resultaten uit de wetenschap nestelen zich via technische, in de maatschappij ingrijpende toepassingen en allerlei vormen van verbale en visuele popularisatie in domeinen buiten de wetenschap. Popularisatie van wetenschappelijke kennis legt de brug met de sociale omgeving: ze maakt die kennis begrijpelijker en overtuigender en geeft die daardoor ook een veel grotere levensvatbaarheid en levensduur. In zijn studie *Die Stunde der Wahrheit? Zum Verhältnis der Wissenschaft zu Politik, Wirtschaft und Medien* (uit 2001) beklemtoont de wetenschapshistoricus Peter Weingart de belangrijke rol van de politiek en media in het proces van kennisproductie.²² Levert de wetenschap zelf slechts hypothesen, de verspreiding daarvan in bredere kring zorgt voor informatie die als zogenaamde ‘harde feiten’ wordt ervaren. Volgens de kernfysicus Werner Heisenberg speelt bij deze ‘verharding’ van wetenschappelijke kennis via popularisatie de taal een rol, aangezien woordbetekenis in gewone taal, weliswaar vager, maar tegelijk veel duurzamer is dan de meer precieze termen uit het beperkte taalgebruik van de wetenschap:

Furthermore, one of the most important features of the development and analysis of modern physics is the experience that the concepts of natural language, vaguely defined as they are, seem to be more stable in the expansion of knowledge than the precise terms of scientific language, derived as an idealization from only limited groups of phenomena.²³

Popularisatie van wetenschappelijke kennis gaat in stappen: via encyclopedieën, de journalistiek en andere populaire media. Wat die journalistiek betreft gaat het dan niet in de eerste plaats om de officiële *highbrow* wetenschapsjournalistiek uit de wetenschappelijke bijlagen en de voor leken bestemde wetenschappelijke tijdschriften, maar vooral om het veel populairdere zusje daarvan. Dat zijn de sprekende krantenkoppen, de incidentele stukken in meer algemeen georiënteerde weekbladen en *glossies*, de berichtgeving op radio en televisie, de informatie en de *games* op het internet en de (al dan niet doelbewuste) verwerking in romans, stripverhalen en films. Zeker in het verleden, voordat de grote concurrentie van televisie en internet inzette, speelde de literatuur in het verspreiden en ‘vertalen’ van wetenschappelijke kennis een belangrijke rol. Daar komt nog bij dat vóór 1900 literatuur *qualitate qua* veel frequenter werd ingezet om wetenschappelijke informatie over te brengen. Zo was het dichtwerk *De schepping*, een bestseller uit 1866 van de Nederlandse negentiende-eeuwse domineedichter J.J.L. Ten Kate, een late,

maar is zowel voor wetenschappers als voor literatuurlezers uit die tijd nog serieus te nemen synthese van poëzie en evolutieleer.²⁴

Aan popularisatie wordt vaak de impliciete vooronderstelling verbonden dat deze geen onderdeel uitmaakt van de wetenschap zelf, maar daarbuiten, of hoogstens in de periferie van de wetenschap plaatsvindt. In verschillende wetenschapshistorische en -sociologische publicaties wordt echter benadrukt dat de transformatie al begint binnen het wetenschappelijke domein zelf. De historicus Terry Shinn en de socioloog Richard Witley pleiten er in hun *Expository science* (1985) dan ook voor om het oude concept van 'popularisering' te vervangen voor 'exposition'. De term 'exposition' zou meer recht doen aan de meerdimensionale presentatie van wetenschap – zowel door wetenschappelijke onderzoekers zelf als door anderen – voor verschillende maatschappelijke groepen en met uiteenlopende cognitieve, pedagogische, en sociaal-economische doeleinden.²⁵ Recentelijk zijn twee synthetische studies verschenen die met behulp van deze inzichten respectievelijk de Duitse en de Nederlandse wetenschapspopularisering in de negentiende eeuw onder de loop nemen.²⁶

Wetenschap en literatuur / literatuur en wetenschap

Institutioneel gesproken zijn wetenschap en literatuur zich in de loop van de negentiende eeuw steeds meer van elkaar gaan losmaken. Wetenschappers en schrijvers bespelen hun eigen terrein. Wie als literator het gebied van de wetenschap betreedt, heeft in principe iets uit te leggen en hetzelfde geldt voor een wetenschapper die met zijn eerste poëziebundel naar een uitgever stapt. Al meer dan anderhalve eeuw lang claimen en bewaken beide domeinen hun eigen autonomie. Een heel andere kwestie is, dat ze, daar waar het gaat om de productie en de verspreiding van kennis, steeds stevig met elkaar verbonden zijn gebleven. Een belangrijke rol daarbij speelt de taal.

De wetenschap maakt gebruik van mede door de literatuur aangeleverde overeenstemmingsrelaties in de vorm van analogieën, metaforen en symbolen. Twee dingen die tot dan toe, ruw gezegd, niets met elkaar te maken hadden, worden door de taal met elkaar in overeenstemming gebracht: iets 'is' of 'staat voor' iets anders. Karin Knorr geeft in haar boek *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft* (1984) een voorbeeld uit een scheikundig lab. Een bepaald soort gedenatureerd eiwit ziet er in de ogen van een van de scheikundige uit als 'zand'. Door deze vergelijking wordt een collega van hem op het idee gebracht een serie nieuwe experimenten te starten om te kijken in hoeverre eiwit en zand anders of juist op dezelfde manier reageren. Zeer terecht merkt Knorr op dat zo'n overeenstemming steeds naar twee kanten werkt.²⁷ Eiwit gaat niet alleen de eigenschappen krijgen van zand: korrelig; maar zand ook die van van eiwit: verdunnend. Dergelijke analogieën werken als heuristische impulsen. Ze brengen wetenschappers op nieuwe, onverwachte ideeën.

In omgekeerde richting vergemakkelijken overeenstemmingsrelaties ook het zich nestelen van wetenschappelijke kennis in andere niet-wetenschappelijke domeinen.²⁸ Toen het er aan het eind van de negentiende eeuw, als consequentie van de tweede thermodynamische wet, naar uitzag dat de zon op den duur als een grote ‘vuurhaard’ zou ‘uitdoven’, sprak dat sterk tot de verbeelding van het grote publiek. Het maakte die wet ineens begrijpelijk en tegelijkertijd extra angstaanjagend.²⁹ Gillian Beer noemt de metaforiek als het terrein bij uitstek waar literatuur en wetenschap elkaar ontmoeten.³⁰

Literatuur levert niet alleen gelijkenissen, ze is ook een voorname producent van verhalen. Via de literatuur is de mensheid vertrouwd geraakt met mythen en sprookjes, en vanaf de negentiende eeuw ook met romans die zich chronologisch-causaal ontwikkelen en die als het meezit eindigen met een happy end. Latour en Woolgar beklemtonen in hun *La vie de laboratoire. La production des faits scientifiques* de retorische overeenkomst tussen wetenschappelijke publicaties en mythologie. Volgens hen zou bestudering van mythologische ‘bronnen’ dan ook mede inzicht geven in het tot stand komen van wetenschappelijke kennis.

Nous avons vu que c'est en se référant à des publications extérieures au laboratoire que les chercheurs donnent sens à la juxtaposition qu'ils font de différents types de littératures. C'est précisément dans la mesure où une telle littérature représente l'écriture sainte qu'une étude minutieuse de mythologie d'où les chercheurs tirent leurs activités peut nous faire comprendre ce dont elle est faite.³¹

De Britse literatuurhistorica Gillian Beer was een van de allereersten die ook deze mythische en literaire dimensie van wetenschap ging onderzoeken. In de eerste twee delen van haar boek *Darwin's plots*³² (uit 1983) laat zij zien op welke wijze en vanuit welke strategie Charles Darwin mythische noties en narratieve technieken toepaste in zijn *On the origin of species*. In het laatste deel van het boek deel stuurt zij haar onderzoek in omgekeerde richting en behandelt zij literaire representaties van Darwins evolutieleer in het werk van negentiende schrijvers als George Eliot en Thomas Hardy. Kort na Beer demonstreerde Robert Young in zijn studie *Darwin's metaphor* (uit 1985) de herkomst en de wetenschappelijke, theologische, filosofische en ideologische impact van Darwins onbedoeld personifiërende metafoor ‘natuurlijke selectie’.³³

De relatie tussen wetenschap en literatuur is een tweerichtingsverkeer. De wetenschap dringt door in de literatuur en omgekeerd doordringt de literatuur de wetenschap. Literatuur representeert – gewild of ongewild – wetenschappelijke kennis en verspreidt die daarmee.

Wat voor kennis is dat? Doorgaans geen kennis uit de eerste hand. De romanschrijver Marcellus Emants die Charcots *Leçons sur les maladies du système nerveux* op zijn schrijftafel had liggen³⁴, behoort tot de uitzonderingen. Gebruikelijker is een situatie zoals die van zijn tijdgenoot Louis Couperus. Wat deze schrijver aan erfe-

lijkheidsleer, hypnose en hysterie in zijn romans gebruikte kende hij slechts uit de tweede of uit derde hand. En niet zelden haalde hij zijn kennis uit de verhalen van Zola, van de gebroeders Goncourt of van andere romanciers uit zijn tijd.³⁵

Literatuur representeert niet alleen kennis, ze produceert die ook.³⁶ Dat doet ze door die kennis een 'vertaalslag' te laten ondergaan. Transport van de wetenschap naar de literatuur betekent onherroepelijk transformatie; er gebeurt iets met kennis die in de literatuur terecht komt. Bij de popularisering van wetenschap speelt de taal een cruciale rol. Taal is geen passief instrument, maar een 'vital medium'. In de woorden van Katherine Hayles: 'As soon as discovery is communicated through language, it is also constituted by language.'³⁷ Een van de domeinen waar de 'vertaling' van wetenschap plaatsvindt is de literatuur. Wanneer wetenschappelijk gemunt woordmateriaal in een literaire context komt te staan, nemen de betekenis-mogelijkheden ervan toe. Nieuwe, onvoorziene analogieën doemen op. Zo zien we dat in de eind-negentiende-eeuwse roman het woord 'besmet' een hele waaier van negatieve connotaties naar zich toe ging trekken, variërend van 'ziek' tot 'onzedelijk' en 'gedegenereerd'. Op dezelfde manier kunnen ook complete redeneringen, wanneer ze overgeplaatst worden, een residu aan nieuwe interpretatiemogelijkheden laten zien. Zo vatte Theo van Doesburg het door Einstein bedachte ruimte-tijd-continuüm op als een bevestiging van het bestaan van een hogere transcendente dimensie.³⁸

Hier komt nog bij dat kennis, eenmaal terecht gekomen buiten het domein van de wetenschap, gemakkelijk vermengd raakt met oudere, al in de cultuur vigerende theorieën en aannamen. De evolutieleer, die liet zien dat de mens van het dier afstamde, gaf in de literatuur de hand aan de oudere achttiende-eeuwse gelaatskunde in de geest van Johann Caspar Lavater,³⁹ die stelde dat je iemands karakter letterlijk van zijn gezicht kon aflezen. Daarvoor zocht Lavater naar overeenkomsten tussen specifieke gelaatstrekken en specifieke diersoorten, uitgaande van het idee dat bepaalde dieren bepaalde karaktereigenschappen vertegenwoordigen, zoals ze dat nu nog spreekwoordelijk doen. Voor negentiende-eeuwse schrijvers leek Darwins *The descent of man* Lavaters mens-dier-psychologie te bevestigen. Zo bevinden zich in verhalen en gedichten die laten zien Darwins theorie verwerkt te hebben, soms ook nog moralistische mens/dier-vergelijkingen in de trant van Lavater. Herman Heijermans bijvoorbeeld geeft in zijn roman *Kamertjeszonde* (uit 1898) een schets van een akelige, achterbakse vrouw die profiteert van andermans ongeluk. Zijn portret van haar rond hij af met de volgende vergelijking:

Ze leek zo precies op een afgeleefde, ziekelijke koppelaarster, die ik wel eens in de Nes gezien had – precies dat vermoeid-gluiperige, dat grotegebidachtige van een jakhals bij een rottend kring.⁴⁰

Literaire transformatie van wetenschappelijke kennis kan de in deze kennis al aanwezige ideologie(ën) verstevigen, maar kan deze natuurlijk ook ter discussie stellen

of ondergraven. Met 'ideologie' bedoelen we bewuste en onbewuste, vaak conventionele, visies.⁴¹ Bij een onbewuste visie gaat het om een conventionele regel die zo verstard geraakt is dat het conventionele karakter ervan niet langer als zodanig onderkend wordt. 'Ideologie' heeft in de door ons hier in het vervolg gehanteerde begripsbepaling dus zowel betrekking op gethematiseerd gedachtegoed als op voor de woordvoerders verborgen gebleven maar wel aanwezige aannames.⁴² De literaire verwerking van een wetenschappelijk idee kan gepaard gaan met een versterking van de ideologie die al in de theorie zelf ligt opgesloten, van dezelfde ideologie dus waardoor ook die theorie werd gestuurd. Zo kan een biologische wet die geformuleerd is vanuit het verlangen naar biologische regeneratie, gemakkelijk worden ingezet wanneer het erom gaat het zelfregenerende vermogen van de natuur aan te tonen. Maar ook kunnen wetenschappelijke theorieën of ontdekkingen, op het moment dat zij naar de literatuur zijn overgeplant, een pact aangaan met ideologieën die op zich geen aanzet hebben gegeven tot het formuleren van de theorie, maar die wel al in de cultuur aanwezig waren. Zo werd het uit de meetkunde ontleende concept van de vierde dimensie rond 1900 door verschillende occultistisch en utopistisch geïnspireerde schrijvers en kunstenaars met beide handen aangegrepen. Zij konden hiermee het bestaan van een alternatieve werkelijkheid, een 'meta-wereld' verbeelden, die zich achter de aardse verschijningsvormen zou bevinden.⁴³

Ideologieën zijn geen culturele constanten; ze veranderen met de tijd. Dit kan betekenen dat ook de interpretatie (transformatie) van wetenschappelijk kennis verandert. Iets dergelijks is gebeurd met het entropie-begrip en het daaraan gekoppelde idee van chaos uit de thermodynamica. Aan het eind van de negentiende eeuw werd entropie in negatieve zin geïnterpreteerd als 'verlies' (van warmte). In onze tijd daarentegen wordt aan entropie onder meer de aantrekkelijke gedachte van 'rijkdom' (van informatie) verbonden. Overigens laten, in omgekeerde richting, ideologische veranderingen die in de cultuur plaatsvinden eveneens hun sporen na in het wetenschapsgebied zelf. Zo kende de evolutieleer in de loop van de negentiende-eeuw binnen de biologie een afwisseling van optimistische en pessimistische interpretaties.

Kortom, de verhouding tussen literatuur en wetenschap is dynamisch en tweezijdig. Terecht wordt er dan ook zowel van de kant van de wetenschapsgeschiedenis (Cannon, Merton, Nye)⁴⁴ als van de kant van de literatuurwetenschap (Beer, Serres, Shaffer, Wesseling)⁴⁵ voor gepleit die tweezijdigheid – deze voortdurende confrontatie van literatuur en wetenschap en van wetenschap en literatuur – in het onderzoek tot zijn recht te laten komen.

Het zal duidelijk zijn dat wij meer rigide standpunten zoals die van wetenschapsfilosoof Kuhn en literatuurwetenschapper Limon niet delen.⁴⁶ Hun visie komt er kort gezegd op neer dat literatuur en wetenschap door een muur van elkaar gescheiden zijn en dat daardoor literaire teksten per definitie nooit kunnen functioneren als representaties van wetenschappelijke denkbeelden. Hun belang-

rijkste argument voor deze stelling is dat wetenschap en literatuur elk een andere opstelling zouden kennen ten opzichte van het verleden van de eigen discipline. Voor de wetenschap zou het verleden afgesloten zijn, voor de literatuur daarentegen zou het verleden levend blijven. In de kunst gelden volgens hen in principe eeuwig geldende esthetische criteria, in de wetenschap niet. Daar gaat het om het vinden van steeds weer nieuwe oplossingen voor steeds weer nieuwe vragen. Kunst zou dus niet kunnen worden achterhaald, wetenschap wel. Zie maar, zeggen zij: de *Matthäus Passion* van Bach geldt nu nog als een meesterwerk, terwijl de theorie van de 'spontane generatie' van de bioloog Félix Pouchet in de loop van de negentiende eeuw naar de rommelzolder is verhuisd en daar niet meer vandaan is gekomen.

In deze redenering speelt een aantal misvattingen. In de eerste plaats een grenzenloze overschatting, zowel van het 'eeuwige' karakter van artistieke producten als van de vergankelijkheid van wetenschappelijke kennis. Beide zijn gebonden aan dezelfde beperkingen door het hier en nu. Voor de literatuur betekent dit dat de hiërarchie permanent in beweging is. Schrijvers raken in vergetelheid, of worden juist weer uit het stof opgehaald. Net zo betekent dit voor de wetenschap dat wat vandaag wetenschappelijk aanvaardbaar is, dit morgen niet meer blijkt te zijn en overmorgen onder andere condities ineens weer wel. De spectaculair wisselende waardering van zowel Shakespeares toneelstukken als Lamarcks theorie van de erfelijkheid van aangeleerde eigenschappen zijn treffende voorbeelden van het permanente proces van herijking dat zich èn over de literatuur èn over de wetenschap uitstrekt.

In verband met dit 'overwinteren' van wetenschappelijke kennis heeft de socioloog Wolf Lepenies erop gewezen dat, juist na de institutionele scheiding tussen literatuur en wetenschap, de literatuur een belangrijke plaats geworden is waar achterhaalde kennis de kans krijgt om als het ware te overwinteren, totdat deze mogelijkerwijze weer binnen de wetenschappelijke kring een rol kan gaan spelen:

Hier sehe ich eine wichtige, konservierende Funktion der Literatur: sie ist der Ort, an dem eine ausgeschiedene wissenschaftliche Aternative überwintert, um nach einer längeren Zeit der Karenz wieder in den wissenschaftlichen Diskussionszusammenhang zurückzukehren. Diese konservierende Funktion konnte die Literatur im vollen Umfang erst erfüllen, als die Trennung von Wissenschaft und Literatur vollzogen war, der Wissenschaftler nicht langer mehr als Autor – oder jedenfalls nicht in erster Linie – betrachtet werden konnte.⁴⁷

Een tweede misvatting schuilt in de aanname dat bij de waardering van kunst louter esthetische criteria een rol zouden spelen, terwijl in de wetenschap alleen het oplossend vermogen ten aanzien van de door het vigerende paradigma gegenereerde vragen zou tellen. Inmiddels is, zowel van de kant van de wetenschapssociologie als van de kant van de literatuurwetenschap, overtuigend aangetoond dat in beide domeinen de 'afrekening' voor een groot deel langs sterk institutioneel, cultureel

en psychologisch bepaalde wegen plaatsvindt en dat daarbij heel andere criteria in het geding zijn.⁴⁸

En ten slotte wordt er zowel door Kuhn als door Limon tamelijk naïef vanuit gegaan dat de door hen gestipuleerde verschillen in het proces van waardetoe-kening te relateren zouden zijn aan intrinsieke verschillen tussen literaire en wetenschappelijke producten. Dit neemt niet weg dat zich in de praktijk wel duidelijke verschillen tussen wetenschappelijke en literaire teksten voordoen, maar deze verschillen zijn historisch variabel en niet universeel-essentialistisch. Zo is een goed deel van de huidige natuurkunde voor een lekenpubliek eenvoudig niet te begrijpen. En hetzelfde, maar dan op heel andere gronden, kan gezegd worden van experimentele avant-gardepoëzie.

In dit artikel is uitgegaan van het standpunt dat wetenschap en literatuur een hecht en ingewikkeld netwerk vormen dat gekenmerkt wordt door een grote dynamiek en een permanent tweerichtingsverkeer. Uitgangspunt is de gedachte dat zich zowel binnen het domein van de wetenschap als binnen dat van de literatuur amalgamen vormen die zich niet zo eenvoudig in een wetenschappelijk en een literair deel uiteen laten rafelen. Maar daarmee zijn de methodologische problemen niet opgelost. Daarmee beginnen ze eigenlijk pas. Want tegelijk staat zowel de literatuurhistoricus als de wetenschapshistoricus voor de taak de relatie tussen deze twee constituenten te beschrijven. En daarbij krijgen ze te maken met een aantal methodologische kwesties die om een antwoord of op zijn minst om een praktische standpuntbepaling vragen. In de volgende twee paragrafen worden die kwesties geïdentificeerd en worden ook voorstellen gedaan over hoe daar in de praktijk van het onderzoek het hoofd aan te bieden zou zijn. Gegeven het literatuur- en cultuurhistorisch georiënteerde karakter van onze eigen onderzoekspraktijk ligt de focus hier op de beweging van de literatuur naar de wetenschap, oftewel de literaire representatie van wetenschappelijke kennis. Veel van de door ons gesignaleerde kwesties zijn overigens niet uniek voor het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap, maar eigen aan (cultuur)historisch onderzoek in het algemeen.

Methodologische kwesties

Een eerste punt is de selectie van de wetenschappelijke context. (1) *Welke signalen moet een literaire tekst afgeven om de onderzoeker überhaupt op het spoor van de wetenschap te zetten?* Aan het begin van Louis Couperus' roman *Eline Vere* (1889) wordt de lezer vergast op een heel exposé over twee romanfiguren. In deze psycho-fysiologische verhandeling wordt het 'bezenuwd' gestel van de een in contrast gezet met het 'volbloediger' gestel van de ander.⁴⁹ Is dit nu voldoende aanwijzing om je als onderzoeker te laten sturen in de richting van de aan het eind van de negentiende eeuw in medische kringen weer oplevende temperamentenleer?

Eenvoudiger lijkt op het eerste gezicht de situatie in de roman *Anna Rooze* van Jan Cremer uit 1868. Daarin discutiëren personages over de evolutieleer en laten zij een paar maal de namen van Darwin en Haeckel vallen. De tekst lijkt een duidelijk lijntje te leggen naar een specifieke wetenschappelijke context, namelijk die van de in 1868 nog gloednieuwe evolutieleer. Maar ook nu is het lastig, want waar begint die context en waar houdt die op? Hij valt niet vanzelfsprekend met een specifieke tekst samen. Is de context die van Darwins *On the origin of species*? En zo ja, van welke versie dan? Die van de eerste druk, die van de tamelijk rigoureus herziene zesde druk of die van één van de vier verschillende Nederlandse uitgaven? Of wordt de context gevormd door een Duitse, materialistisch georiënteerde, Haeckeliaanse versie van Darwins evolutieleer? Of gaat het nog om iets veel ongrijpbaars, om kennis uit de tweede of de derde hand? Een soort van evolutionistisch *angehauchte mix* met een optimistisch christelijk-religieus tintje in de trant van het twee jaar tevoren verschenen *De Schepping* van J.J.L. Ten Kate? Anders gezegd: (2) *Wat doet een onderzoeker met een context die niet tot een specifieke tekst valt terug te brengen, maar die naar het zich laat aanzien een veel diffuser conglomeraat is van kennis uit de tweede of uit de derde hand?*

Een belangrijke kwestie in verband hiermee is de volgende. (3) *Hoe te voorkomen dat er iets als een 'culturele eenheid' wordt gepostuleerd?* Gemakkelijk wordt er toegewerkt naar een grote synthese die een bepaald tijdperk zou karakteriseren en waarbij iedere meerstemmigheid buiten beschouwing wordt gelaten. Tegelijkertijd vraagt een historiografisch verhaal om een zekere mate van coherentie.

Nog een ander punt. (4) *Hoe kunnen zich in literatuur en wetenschap voordoende gelijke ideeën beschreven worden, zonder de ene bepaalde vorm van kennis op te vatten als de oorsprong van de andere?* De kwestie dus van het *post hoc ergo propter hoc*. Had Couperus bijvoorbeeld zijn zonnenmythologieën *Jahve* en *Zonen der Zon* kunnen schrijven zonder enige notie van de tweede thermodynamische wet en van de door de wetenschap daaruit gemaakte gevolgtrekkingen? Misschien niet. Maar omgekeerd valt er ook wat voor te zeggen om de fixatie op de zon die er in de loop van de negentiende eeuw in wetenschappelijke kring steeds sterker valt waar te nemen, te zien in relatie tot oude in de cultuur genestelde zonnemythologieën. Kortom: hoe beschrijf je de dynamische heen-en-weer relatie tussen literatuur en wetenschap? Die lijkt het niet mogelijk te maken om een specifieke causale relatie vast te stellen. Blijft er derhalve dan niet meer over dan het louter signaleren van gelijkheid en verschil?

Een bijkomende vraag in dit verband is: (5) *Hoe kan de onderzoeker de intrinsieke ontwikkeling van de literatuur recht doen?* Schuift hij geen eigenschappen van literaire werken die meer met andere – genre-intensieve en poëtische – kwesties in plaats van met wetenschappelijke opvattingen te maken hebben, ten onrechte op het bordje van de wetenschap? Zo is bijvoorbeeld de rijkdom aan personages van de negentiende-eeuwse roman ten onrechte geïnterpreteerd als een representatie van darwinistische variëteit, in plaats van als een pre-darwinistisch genrekenmerk.⁵⁰

En tenslotte: (6) *Hoe achterhaal je de ideologische lading in (wetenschappelijke en literaire) teksten?* Zoals gezegd heeft ‘ideologie’ in onze begripsbepaling zowel betrekking op gethematiseerd gedachtegoed als op voor de woordvoerders verborgen gebleven maar wel aanwezige aannames. De tweede component van deze definitie veronderstelt dat er een, niet-verstard, archimedisches standpunt bestaat van waaruit deze verstarde conventies door de wetenschaps- en literatuurhistoricus als zodanig herkend kunnen worden. Hierin schuilt iets paradoxaals; alsof die historicus zich buiten alle ideologie zou bevinden.⁵¹

Het onderzoek naar de complexe relatie tussen literatuur en wetenschap kan geplaatst worden binnen het ruimere kader van het onderzoek naar de relatie tekst/context, zoals dat in de afgelopen twintig jaar steeds meer aandacht heeft gekregen, ook in Nederland en Vlaanderen. In dat verband wordt wel gesproken van een cultuurhistorische wending. Tegelijk wordt er gesignaleerd, dat er, zeker binnen de Neerlandistiek, een schrijnend gebrek is aan methodologie of op z’n minst aan methodologische bezinning.

Kijken we naar de ontwikkeling van de literatuurwetenschap van de afgelopen twintig jaar dan zouden er wellicht methodologische oplossingen geboden kunnen worden vanuit verschillende benaderingen, die zich elk op hun eigen wijze concentreren op de relatie tekst/context. Te denken valt aan: invloedonderzoek wetenschap/literatuur (Majorie Hope Nicholson), metabletica (Nederland: J.H. van den Berg, Hub Zwart), systeemtheorie (Duitsland: Niklas Luhmann, Gerhard Plumpe, Niels Werber, Siegfried Schmidt, Georg Jäger, Michael Fitzmann); Vlaanderen: Dirk de Geest), discoursanalyse (wijd verbreid in de Verenigde Staten: Michel Foucault c.s.; Frankrijk: Roland Barthes c.s.; Duitsland: Jürgen Link c.s.), New Historicism (Verenigde Staten: Stephan Greenblatt, Aram Veesser c.s.; Vlaanderen: Jürgen Pieters) en poststructuralisme in de trant van Michel Serres (Frankrijk). Niet zelden is er ook sprake van combinaties of eigen interpretaties van deze richtingen. In de volgende paragraaf volgt een korte kritische plaatsbepaling van deze benaderingen, in het licht van de hierboven gesignaleerde methodologische kwesties. Daarbij valt, gegeven onze eigen positiebepaling waarbij van het standpunt wordt uitgegaan dat wetenschap en literatuur een hecht netwerk vormen dat gekenmerkt wordt door een grote dynamiek en een permanent tweerichtingsverkeer, een aantal van de bovengenoemde benaderingen, zoals het invloedonderzoek en de metabletica, bij voorbaat al af.

Een korte rondgang door de literatuurwetenschap

Systeemtheorie

De systeemtheorie die in de jaren 1980 door met name Niklas Luhmann werd ontwikkeld, komt als ‘Differenztheorie’ tegemoet aan de ook door ons gevoelde

analytische noodzaak om zaken van elkaar te onderscheiden voordat je hun relatie tot elkaar kunt onderzoeken. Zoals de Duitse literatuurwetenschapper Michael Titzmann het formuleert: ‘nur was unterschieden wird, kann verglichen werden’⁵². Toch brengt de systeemtheorie voor het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap onoverkomelijke problemen met zich mee. Een algemeen probleem, of uitdaging zo men wil, is het gegeven dat de systeemtheorie afkomstig is uit andere vakgebieden, namelijk de sociologie en oorspronkelijk de biologie, en diens gevolge hervertaald moet worden om op de literatuur van toepassing te kunnen zijn. Als de literatuurwetenschap hierin slaagt zou dat dus een mooi voorbeeld zijn van de betrekkelijkheid van ‘de kloof tussen de culturen’. Maar deze vertaalslag is niet eenvoudig gebleken. Vooral het feit dat de systeemtheorie communicatie centraal stelde en daarmee het individu (het subject) als ‘theorieunfähig’ verklaarde, was een hard gelag voor veel literatuurwetenschappers. Desondanks gingen anderen met behulp van systeemtheoretische concepten wel degelijk aan de slag om antwoorden te vinden op al langer prangende kwesties als het ontstaan van een autonome ‘literaire’ zone, het verklaren van literaire verandering en de bepaling van universeel-essentiële eigenschappen van literatuur. Hiertegen vallen echter de nodige bezwaren in te brengen.

Het eerste bezwaar heeft betrekking op de afgrenzing van het literaire systeem ten opzichte van zijn *Umwelt*, waaronder andere sociale systemen. Hiervoor zou vastgesteld moeten kunnen worden wat de literaire communicatie tot iets unieks maakt. Luhmann heeft deze vraag voor wat betreft de kunst in 1981 als volgt geformuleerd: ‘Ist Kunst codierbar?’ Diverse literatuurwetenschappers hebben in de decennia daarna geprobeerd een geschikte code te formuleren, maar geen enkele daarvan heeft algemene erkenning gevonden.⁵³ Of deze code nu binair of vierpolig werd gedefinieerd, of deze code nu een handelingstheoretische of een discursieve invulling kreeg, of vanuit welke poëtische positie ze ook werd geformuleerd; de vaststelling ervan bracht altijd meer problemen met zich mee dan dat ze oploste. Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat er in het kielzog van Luhmann ooit een bevredigend antwoord op zijn vraag naar de code van kunst zal worden gevonden.

Het tweede, vanuit ons perspectief misschien wel belangrijkste bezwaar is dat de systeemtheoretische benadering van literatuur de onderzoeker van de relatie tussen literatuur en wetenschap methodologisch niet verder helpt. De systeemtheorie legt, vanuit een modernistische, autonomistische poëtica, vooral nadruk op de onafhankelijkheid en eigenheid van het literaire systeem. De *Umwelt*, waar onder meer andere systemen zoals wetenschap deel van uitmaken, is niet meer dan een restcategorie.⁵⁴ Bovendien kunnen systemen geen dubbele functie (‘Doppelbesetzungen’) vervullen; zo kan literatuur bijvoorbeeld geen kennis overdragen, omdat dit voorbehouden is aan het systeem wetenschap.⁵⁵ Hoewel er gepleit is voor een systeemtheoretische benadering die de relaties met andere systemen wél verdisconteert, blijft dit vooralsnog toekomstmuziek.⁵⁶ Voorlopig blijven fundamentele vragen dan ook onbeantwoord, zoals: Waar houdt het ene systeem op en begint het andere?

Wat gebeurt er bij overname van elementen uit het ene systeem in het andere? Welke systemen zijn minder of meer relevant om in relatie tot het literaire systeem te worden bestudeerd? Wat valt er in dat opzicht meer te doen dan het waarnemen van gelijkheid en verschil?

Hierbij komt nog dat het merendeel van de systeemtheoretici, zoals Gerard Plumpe en Niels Werber, het noodzakelijk acht het literaire systeem te beperken tot literaire teksten, los van institutionele actoren als auteurs, uitgevers, critici, lezers, etc.⁵⁷ In dat opzicht hebben zij dan ook kritiek op Siegfried Schmidt die in zijn systeemtheorie naar hun idee te veel zou bewegen in de richting van een handelingstheorie. Hierdoor komt de sociaal-culturele dimensie te vervallen. Eventuele methologische problemen inzake interpretatie worden niet op tafel gelegd, alsof deze niet zouden bestaan. Kortom, in onze optiek lijkt de keuze voor de systeemtheorie meer problemen te genereren dan op te lossen.

Verbinding van systeemtheorie met discoursanalyse zoals Dirk de Geest die voorstelt in zijn boek *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog* uit 1996⁵⁸ door het literaire systeem te beschouwen als een specifiek type van discours, lost de zaak niet echt op. Ook in deze benadering moet er toch nog steeds een criterium worden geformuleerd dat het ene systeem van het andere onderscheidt. Hierbij komt nog dat ook De Geest geen methodologie aanreikt voor het bepalen en beschrijven van de relatie van het literaire systeem met andere systemen.

Discoursanalyse

Michel Foucault heeft kennis als discursieve praktijk beschreven, maar hij is niet eenduidig over de term 'discours', zoals door anderen en ook door hemzelf is opgemerkt.⁵⁹ Ook heeft Foucault zelf geen expliciete theorie over literatuur als discours geformuleerd. In *Les mots et les choses* uit 1966 schrijft hij dat het literaire discours en daarmee ook de literaire tekst zich van de andere discourses onderscheidt voorzover dit discours autonoom is. Literatuur gaat over literatuur en niet over iets anders. Zij kan door haar bijzondere positie tegenover andere discourses een subversieve functie vervullen. In feite beperkt Foucault hier de term 'literatuur' tot 'moderne literatuur' (vanaf de avant-garde) en hanteert hij een poëticaal (modernistisch) gekleurde opvatting van literatuur.⁶⁰

De Duitse literatuurwetenschapper Jürgen Link theoretiseert in deze lijn verder. Evenals Foucault ziet Link gedurende de negentiende eeuw in de naar arbeidsdeling strevende, moderne samenleving verschillende, relatief autonome specialistische discourses (waaronder wetenschap) ontstaan. Volgens Link riep dit tegelijkertijd de behoefte op aan reïntegratie, aan verbinding van datgene wat ontbonden werd. In toenemende mate werden niet-specialisten aangewezen op dit zogenaamde 'interdiscours'. Deze term is door Link geïntroduceerd, waarbij hij zich niet alleen op Foucault, maar ook op Julia Kristeva en Michel Pêcheux beroept: 'Ich möchte als Inter-Diskurs also im engere Sinne die Gesamtheit diskur-

siver Elemente definieren die nicht diskursspezifisch sondern mehreren Diskursen gemeinsam sind [...].'⁶¹ In de jaren '80 stelde Link, helemaal in lijn met Foucault, dat literatuur het interdiscours bij uitstek zou zijn vanwege vermeende aan literatuur toe te schrijven eigenschappen, zoals verdichting, verschuiving en meerstemmigheid.⁶² In de afgelopen decennia is Link echter enigszins van dit standpunt teruggekomen. Hij stelt nu dat literatuur bepaald niet het enige medium is dat als interdiscours omzetting en integratie van gespecialiseerde discourses bewerkstelligt. Ook andere (massa)media, zoals film, televisie en internet kunnen deze discursieve functie vervullen.⁶³ Daarmee heeft Links voorstelling van literatuur/kunst allengs haar poëtische (modernistische) kleur verloren. Dat laatste lijkt ons een toe te juichen ontwikkeling, die zijn theorie een grote toepassingsmogelijkheid geeft. We komen daar in de volgende paragraaf nog op terug.

New Historicism

In de Verenigde Staten en elders geldt het New Historicism als een verzamelbegrip voor alle onderzoek dat (en de onderzoekers die) uitgaan van de *historiteit van de tekst* en de *tekstualiteit van de geschiedenis*. Deze benadering is meer in het bijzonder verbonden aan de namen van Louis Montrose, Aram Veeser en vooral aan die van Stephen Greenblatt. Aan het begin van de jaren tachtig verlegden zij de aandacht van auteurs, teksten en literaire codes naar literatuur als maatschappelijk verschijnsel, als deel van de vaak tegenstrijdige vertogen die met elkaar een cultuur vormen. Literatuur zien zij als sociale interactie. Daarbij hebben zij oog voor de meerstemmigheid van de cultuur. De relatie tussen literatuur en cultuur beschouwen zij als een dynamische verhouding: literatuur is niet eenvoudigweg de weerspiegeling van een cultuur, maar literatuur geeft zelf ook voortdurend vorm en betekenis aan de cultuur. Vanuit deze benadering relativeren zij de positie van de geschiedschrijver. De historicus vertelt zelf ook een verhaal dat, afhankelijk van zijn historische en sociale positie steeds weer anders verteld wordt.

Het is een visie waarin wij ons goed kunnen vinden. Alleen heeft het New Historicism een groot nadeel: het biedt meer een nieuwe, aantrekkelijke invalshoek, dan een echte theorie of methodologie.

Naast en voor een goed deel ook in het kielzog van de New Historicist-kring uit Berkeley wordt er in veel bredere kring, internationaal en ook binnen de neerlandistiek, een verwaterde vorm van het New Historicism gepraktiseerd. Een vroege representant daarvan in het onderzoek naar wetenschap en literatuur is Gillian Beer. Haar methodologie bepaalt zich tot het zoeken naar en vinden van constellaties van geassocieerde ideeën en half- en eigenzinnig verwerkt materiaal, dat ook afkomstig kan zijn uit andere culturele domeinen:

Instead of seeking a single origin, the observer must scan a whole constellation of associated and unsettled material. That material will need to be drawn from the domains of science and literature and also from other cultural formations.⁶⁴

Kortom we zien dus dat vanaf het moment dat het complexe niet-lineaire systeem van relaties tussen tekst en context in het centrum van het onderzoek komt te staan, er in feite geen methodologie voorhanden is.

Zoals gezegd heeft de literatuurwetenschapper Jürgen Pieters, die in Vlaanderen het New Historicist-standpunt vertegenwoordigt, samen met Hans Vandevoorde, herhaaldelijk op dit schrijnende gebrek gewezen.⁶⁵ Zelf geeft Pieters als reactie hierop een sterk poststructuralistisch gekleurde interpretatie van het New Historicism. In de lijn van Greenblatt c.s. stelt hij, ons inziens terecht, dat een tekst geen eenvoudige bevestiging of illustratie is van een context: een tekst maakt deel uit van die context, sterker nog hij geeft er mede vorm aan. Er is sprake van een dynamische relatie naar twee kanten.⁶⁶ Minder gelukkig is volgens ons zijn overtuiging dat literaire teksten, met name moderne literaire teksten (vanaf de achttiende eeuw) door hun complexe, dubbelzinnige karakter een tegendraadse manier van lezen mogelijk maken en daardoor bij uitstek geschikt zouden zijn om conflicten uit het verleden op het spoor te komen.

[...] literaire teksten zijn bij uitstek complexe en afwijkende vormen van dagelijks taalgebruik, de activiteit die in het westen welhaast synoniem geworden is met de culturele praxis. In dat opzicht alleen al gunnen zij ons een kritische blik in de veronderstellingen en de verwachtingen van de culturele omstandigheden die hen in de eerste plaats mogelijk heeft gemaakt.⁶⁷

Aan deze veronderstelling liggen twee misverstanden ten grondslag. Allereerst een essentialistische opvatting van literatuur als een verzameling teksten met bijzondere eigenschappen. En verder het doorelkaar halen van tegendraads lezen en het lezen van polyinterpretabele teksten. Dat zijn twee verschillende dingen. Zo zou je een autonomistische, polyinterpretabele tekst juist mooi tegendraads kunnen lezen door te laten zie hoeveel eenduidigheid, eenheid etc. er uit te halen valt.

In het kader van Pieters poststructuralistisch gekleurde stellingname komt voor hem het onderscheid tussen 'tekst' en 'context' te vervallen (il n'y a pas dehors texte) en is daarmee het door ons boven geformuleerde rijtje methodologische vragen en wensen irrelevant geworden. De methodologische problematiek is daarmee echter niet uit de wereld. Veelzeggend is dat Pieters in de concrete toepassing van zijn theorie, zijn onderzoek naar Huygens' *Oogentroost*, het blijkbaar toch niet zonder dat onderscheid kan stellen en daar wel weer de begrippen 'con-tekst' naast 'tekst' hanteert.⁶⁸

Pieters' aanpak komt in concreto neer op een combinatie van een traditionele tekstanalyse die wordt geleid door auteursintentie, in combinatie met een inzet van zeer verschillende, verder op methodologische gronden niet te selecteren, tekstuele contexten die de zogenaamde 'dynamiek' en de 'dialogoog' moeten bevorderen. Daarbij komt dat bij hem de literaire tekst essentialistisch gezien wordt als een bijzonder soort tekst. Een tekst namelijk die meer dan andere teksten geschikt is om onvermoede dingen van een bepaalde cultuur te laten zien, niet in de laatste plaats omdat de literaire tekst zich bij uitstek leent tot tegendraads lezen. Bij hem zien we dus de combinatie van een poëticaal (modernistisch) gekleurd standpunt met een voorkeur voor deconstructivistisch tegendraads lezen, gericht op conflict. In deze combinatie kunnen we ons niet goed vinden. Naar ons idee zijn er aan literatuur geen specifieke eigenschappen toe te kennen en kan in principe elke tekst tegendraads gelezen worden.

Zijn benadering biedt wat betreft de relatie tekst/context geen methodologie, noch voor de selectie van de context, noch voor de bepaling van de aard van de complexe relatie tussen tekst en context. Het blijft bij het signaleren van congruentie en verschil, nu alleen met de nadruk op het niet zoeken naar bevestiging.

Pieters lijkt in zijn wegtoveren van het onderscheid tussen tekst en context dicht in de buurt te komen van de wetenschapshistoricus en filosoof Michel Serres. Serres richt zich, evenals de Franse poststructuralisten Roland Barthes en Jacques Derrida, op de veelstemmigheid van de tekst en op het interpretatieve spel van de onderzoeker daarmee ('la jouissance du texte'). Vanuit dat standpunt biedt Serres geen echte methodiek. Dat wil hij ook niet. Zo zegt hij over het lezen van Michelet dat het niet nodig is om daarbij een methode te hanteren, maar dat de methode in de tekst zelf ligt opgesloten.⁶⁹ Voorzover hij spreekt over zijn 'methode' van tekstinterpretatie gebeurt dit dan ook met een groot relativisme:

C'est là une méthode compatible avec toutes les autres. Irénique indéfiniment. Je prends un texte comme un phénomène et j'essaie de chercher ses lois. Si je me trompe, je n'aurai fait de mal à personne; et, sinon, nous aurons quelque réjouissance.⁷⁰

Evenmin lijkt het hem methodologisch mogelijk en noodzakelijk om in het geval van de relatie tussen literatuur en wetenschap tekst en context van elkaar te onderscheiden. Daarmee is door hem de vraag naar de relatie tussen literatuur en wetenschap tot een schijnprobleem verklaard. Het zijn twee domeinen die wij in onze cultuur ten onrechte van elkaar gescheiden hebben. Ze kunnen niet uit elkaar getrokken worden. Ze maken deel uit van dezelfde cultuur en daarmee ook van een en dezelfde cultuurgeschiedenis:

Le fameux problème des rapports entre science et littérature n'est qu'un artefact. Il y a grille, mais nous l'avons posée. Si légère et fragile que la supprimer n'exige qu'une pichenette.
[...]

D'abord, et le plus simplement du monde, s'il existe une histoire des littératures et s'il existe une histoire des sciences, ce dont il y a histoire, dans les deux cas, prend naissance et se développe dans une société qui a ses partages, ses moyens de se produire, ses mœurs, sa politique, son environnement biophysique. Et je ne vois pas comment faire deux parts, il s'agit de la même histoire, au même endroit, dans le même courant chronique et pour les mêmes classes.⁷¹

Volgens Serres is kennis overal in vermengde vorm aanwezig. Ze laat zich niet uifilteren. Wie dat wel doet maakt een keuze, maar had net zo goed een andere kunnen maken.

Hoe nu verder?

Wat levert deze theoretische rondgang nu per slot van rekening in methodologische zin op? Enerzijds misschien weinig. In feite wordt er in de verschillende theorieën nauwelijks tot geen methodologie gegeven die het mogelijk maakt de zes bovengesignaleerde problemen het hoofd te bieden. Anderzijds geeft deze rondgang wel inzicht in de complexiteit van dergelijk onderzoek, die met zich meebrengt dat een compleet bevredigende methodologie misschien ook helemaal niet bestaand is. Wel lijkt het ons dat er aan de discoursanalyse en aan de wetenschapsgeschiedenis en –sociologie inzichten en concepten kunnen worden ontleend die toepasbaar gemaakt kunnen worden in het praktische onderzoek naar de relatie tussen wetenschap en literatuur (en vice versa).

We menen dat het concept 'discours' hier diensten kan verlenen, voorzover het de onderzoeker in elk geval de mogelijkheid verschaft om de verschillende communicatieve gebieden waarop het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap zich concentreert, te benoemen. In die zin reikt het een handvat aan om het dynamische, complexe netwerk dat literatuur, wetenschap en cultuur met elkaar vormen in kaart te brengen. Daarbij gaan wij nadrukkelijk uit van een definitie van 'discours' die, anders dan bij Link, toelaat dat zowel literatuur als wetenschap als discoursen kunnen worden gezien. Een discours formuleren wij dan als: *een domein waarin kennis circuleert en dat gekenmerkt wordt door (anonieme) regels wat betreft het doen van uitspraken (communicatie) en door interdiscursiviteit (relaties met andere discoursen)*. Een discours bepaalt de grenzen van wat wel en wat niet kan worden gezegd. Het reikt daartoe concepten, symbolen, metaforen en analogieën aan.⁷² In onze eigen onderzoekspraktijk speelt het discours als talige uitingsvorm de hoofdrol, maar het is belangrijk om te beklemtonen dat ook niet-talige (maatschappelijke, technologische, institutionele) ontwikkelingen een rol spelen bij discursieve formatie.

Binnen een groot (overkoepelend) discours vallen weer kleinere (sub)discoursen te onderscheiden. Zo vigeren er bijvoorbeeld in de negentiende eeuw in het literaire discours een classicistisch en een romantisch discours, en in het biologische discours een mechanistisch en een vitalistisch discours. Deze subdiscoursen

kunnen bovendien in meerdere discoursen tegelijkertijd worden aangetroffen, zodat ze in die zin juist discourses overstijgend en interdiscursief zijn. Om bij dezelfde voorbeelden te blijven: het romantische discours circuleerde begin negentiende eeuw niet alleen binnen de literatuur, maar ook binnen de wetenschap,⁷³ en het mechanistische discours waarin de mens als machine werd voorgesteld, was niet een puur wetenschappelijke aangelegenheid maar deed zich zowel voor in het politieke, in het economische als in het literaire discours.⁷⁴

Ieder discours maakt deel uit van een discursief complex. In de hier voorgestelde definitie wordt *interdiscursiviteit* beschouwd als onderdeel van ieder discours en wel als een activiteit: een dynamisch proces van ‘voortdurend herschikken’ (‘un processus de reconfiguration incessante’) dat een rol speelt bij *iedere* discursieve formatie.⁷⁵ Juist door het overplaatsen van ideeën uit het ene discours naar het andere ontstaan nieuwe, vaak onverwachte betekenissen.

De manier waarop door interdiscursiviteit nieuwe betekenissen ontstaan, wordt onder meer bepaald door de verbinding van geïmporteerde discouselementen met bepaalde verstarde, als ‘natuurlijk’ ervaren ideologieën. Significants voor dergelijke als vanzelfsprekendheden ervaren (stereotype) voorstellingen en beelden kunnen tegendraadse redeneringen en tekstinterne tegenstrijdigheden zijn. Zo werd bijvoorbeeld vanuit utopistisch-socialistische hoek evolutie qualitate qua gezien als een ontwikkeling die eens zou zijn vervuld, namelijk wanneer het utopia bereikt zou zijn. De aanwezige logische strijdigheid tussen dit idee van vervulling (stilstand) en de essentie van evolutie als permanente beweging werd als zodanig niet gevoeld, en was dan ook geen issue in de discussie. Daarvoor waren zowel het geloof in de evolutieleer als in de bereikbaarheid van het utopistisch ideaal beide te zeer aanwezig.

Hoewel de termen ‘discours’ en ‘interdiscursiviteit’ ons inziens behulpzame heuristische concepten zijn, ligt nog steeds de vraag op tafel hoe er greep te krijgen is op het dynamische, om niet te zeggen glibberige proces van interdiscursiviteit tussen het wetenschappelijke en literaire discours, waarbij tekst (literatuur) en context (wetenschap) elkaar over en weer bepalen en vast met elkaar verstrengeld zijn. Is dit überhaupt mogelijk? Tot op zekere hoogte wel, menen we.

Wij staan op het standpunt dat het voor een analyse van een relatie onontbeerlijk is de afzonderlijke elementen te onderscheiden. In lijn met het door ons gemaakte onderscheid tussen literatuur en wetenschap, worden de begrippen ‘tekst’ en ‘context’ dan ook door ons gehandhaafd. Literatuur drukt een cultuur uit en tegelijk maakt ze er ook deel van uit, geeft ze er mede vorm aan. We hebben hier te maken met een complex, niet-lineair systeem en dat maakt het formuleren van directe relaties tussen tekst en context problematisch. Wel is het noodzakelijk om bij wijze van hulpconstructie in een termenpaar als tekst/context te blijven denken. Zonder twee (of meer) van elkaar in elk geval als gedachteconstructie gescheiden entiteiten, is het niet mogelijk om te beschrijven en te analyseren in termen van relaties, en evenmin om dergelijke beschrijvingen en analyses te presenteren.

Om als onderzoeker nog een beetje begrijpelijk te blijven zul je de dynamische relaties over en weer noodzakelijkerwijze na elkaar moet behandelen. Daarbij kan natuurlijk wat in het ene (deel van het) onderzoek ‘tekst’ is, in het andere (deel van het) onderzoek ‘context’ zijn en omgekeerd.

Ons inziens kan dit onderscheid tussen literaire tekst en wetenschappelijke context alleen worden gemaakt aan de hand van de scheidslijnen in de historische werkelijkheid. Ons uitgangspunt is dat het niet mogelijk is om universele, essentialistische eigenschappen van literatuur en wetenschap vast te stellen en dat we ons dus moeten richten op het achterhalen van tijd- en plaatsgebonden kenmerken. De voor een discours bepalende kenmerken kunnen zowel institutioneel als (para) tekstueel van aard zijn. In ons eigen onderzoek ligt de focus vooral op het laatste aspect. Door middel van tekstanalyse wordt bestudeerd hoe er in de als ‘literair’ gebrandmerkte tekst op diverse manieren wordt gerefereerd aan wetenschap. De nadruk ligt daarbij op de gedeelde kennis, dat wil zeggen kennis uit het complexe, dynamische netwerk dat literatuur, wetenschap en cultuur met elkaar vormen.

Aangezien teksten net als andere cultuuruitingen iets uitdrukken waaraan ze zelf ook bijdragen, hebben we hier onvermijdelijk te maken met een kip-of-ei-situatie. Die valt niet te omzeilen door tekst en context in elkaar te laten opgaan. We stemmen van harte in met Stuart Peterfreund en Katherine Hayles die de onvermijdelijkheid van deze hermeneutische cirkel beklemtonen en hem ook zichtbaar willen maken.⁷⁶ Bij het zichtbaar maken daarvan en bij het vat krijgen op gedeelde kennis staat de onderzoeker niet helemaal met lege handen. Zoals we hebben willen betogen, zijn er vruchtbare begripsbepalingen en theoretische inzichten te vinden in de discoursanalyse en in de wetenschapsgeschiedenis en -sociologie.

Lost deze positiebepaling de eerder genoemde problemen op?

Ten slotte komen we terug op de hierboven gesignaleerde methodologische kwesties, met de bedoeling daar op zijn minst een praktische standpuntsbepaling bij te geven. Deze heeft meer de vorm van een set praktische richtlijnen dan van een, naar ons idee niet bevredigend realiseerbare, ‘harde’ methodologie. Puntsgewijs volgen ze hier.

(1) Welke signalen moet een literaire tekst afgeven om de onderzoeker überhaupt op het spoor van de wetenschap te zetten?

Randvoorwaarden zijn niet in abstracto te formuleren. Het gaat in eerste instantie om het signaleren van congruentie tussen een literaire tekst en een wetenschappelijke discours. In tweede instantie zal de onderzoeker zich moeten afvragen wat de aard en de functie van deze congruentie is. Vragen die hierbij gesteld kunnen worden zijn de volgende: Wat kan worden opgemaakt uit de paratekst (bijvoorbeeld de

ondertitel *Studies*, het vermelden van de academische titel van de auteur)? Welke wetenschappelijke elementen (ideeën, redeneringen, termen, titels, theorieën, experimenten, etc.) worden in de literaire tekst verwerkt? Op welke wijze worden deze wetenschappelijke elementen geselecteerd, geïnterpreteerd en geadapteerd? Welke retorische strategieën worden hierbij gebruikt? Welke (literatuurinterne) functie(s) heeft deze verwerking?

(2) *Wat doet een onderzoeker met een context die niet tot een specifieke tekst valt terug te brengen, maar die naar het zich laat aanzien een veel diffuser en zwevender conglomeraat is van kennis uit de tweede of uit de derde hand?*

Vaak gaat het niet om expliciete verwijzingen. Maar hoe kunnen dan, paradoxaal geformuleerd, 'impliciete verwijzingen' worden gesignaleerd? Hiervoor moet de onderzoeker een beeld hebben van de contemporaine culturele kennis, die veel breder is dan alleen het conventionele wetenschappelijke discours. Ook wetenschappelijke 'verliezers', pseudo-wetenschappelijke (occultistische) theorieën, gepopulariseerde wetenschappelijke ideeën, oude wetenschappelijke theorieën, mythen, 'themata' (of 'Urideen'), én de literatuur zelf maken onderdeel uit van die culturele kennis. Signalen voor de aanwezigheid van dit conglomeraat van kennis zijn: metaforen, allegorieën, mythen, symbolen, narratieve patronen en 'themata'. Zo zien we bijvoorbeeld in Darwins presentatie van het principe van de 'natuurlijke selectie', de oude mythe doorschemeren van een liefdevolle moeder natuur die ervoor zorgt dat de aarde om ons heen en wijzelf daarbij er steeds mooier en beter op worden.

Het is zaak zo goed en zo kwaad als het gaat vat te krijgen op die meezwepende kennis, o.a. via primaire bronnen waarin wetenschap werd gepopulariseerd, zoals in Nederland: *De Gids*, *Wetenschappelijke Bladen*, *De (Groene) Amsterdammer*, *Onze Eeuw*. Veel is tegenwoordig elektronisch raadpleegbaar wat het makkelijker maakt om gericht te zoeken. Daarbij kan uiteraard vruchtbaar gebruik gemaakt worden van secundaire literatuur, indien aanwezig. In dit opzicht kan aansluiting gevonden worden bij recente publicaties op het terrein van de (wetenschaps)geschiedenis. Veel werk is er inmiddels al verricht door historici, ook voor Nederland en Vlaanderen, op het punt van wat vroeger 'ideeëngeschiedenis' heette.⁷⁷

Op deze manier is het mogelijk een of (en dat zal vaker het geval zijn) meerdere tegelijkertijd vigerende discourses te construeren. Voor alle duidelijkheid: het gaat er hierbij niet om hoe de dingen waren of zijn in de werkelijkheid, maar hoe er (in verschillende kringen) over werd of wordt gedacht.

(3) *Hoe kunnen zich in literatuur en wetenschap voordoende gelijke ideeën beschreven worden, zonder de ene bepaalde vorm van kennis op te vatten als de oorsprong van alle andere?*

We zijn van mening dat het over het algemeen niet mogelijk is om verder te gaan dan het signaleren van congruenties en incongruenties. Specifieke een-op-een relaties (invloeds- en bronrelaties) zullen slechts zeer incidenteel kunnen worden aangewezen. Niettemin stelt Hayles in haar inleiding op *Chaos and Order. Complex Dynamics in Literature and Science* terecht dat men zich bij het signaleren van parallellen in literatuur en wetenschap wel hardnekkig vragen moet blijven stellen naar de aard van de relatie ook al liggen de antwoorden daarop bepaald niet voor het oprapen:

In my view, every time this formula [het signaleren van parallellen in literatuur en wetenschap] is used it should be challenged: What do the parallels signify? How do you explain their existence? What mechanisms do you postulate to account for them? What keeps the selection of some theoretical features and some literary texts from being capricious? What are the presuppositions of the explanations you construct, and how do they connect with what you are trying to explain? None of these questions is easy to answer. Nevertheless, if we are to arrive at a deeper understanding of the connections between literature and science (and hence implicitly of the underlying cultural dynamics), it is essential not to gloss over the hard issues.⁷⁸

Wanneer de onderzoeker signalen van interdiscursiviteit opvangt in een tekst is daarmee de analyse niet afgelopen, maar pas begonnen. Interdiscursiviteit is een proces van herschikken, dus moet de onderzoeker zich vervolgens afvragen ‘wat’ er wordt herschikt en ‘hoe’ en ‘waarom’ dat gebeurt. Met welk ideologisch en/of mythisch gedachtegoed wordt het geïmporteerde discours-element verbonden? Welke nieuwe betekenissen ontstaan hierdoor?

(4) *Hoe kan de onderzoeker de intrinsieke ontwikkeling van de literatuur recht doen?*

Het onderzoek naar de literaire verwerking van wetenschap bestaat voor een niet onbelangrijk deel uit tekstanalyse.⁷⁹ Allereerst moet een literaire tekst worden geanalyseerd. Dit betekent niet dat er op voorhand een speciale status aan literatuur wordt toegekend, maar dat de functie van een bepaalde literaire vormgeving van een tekst wordt onderzocht. Dit om te voorkomen dat te overhaast de wetenschap wordt aangewezen als bepalende factor in de relatie (zie punt 3). In dit verband is het zaak om een gedegen kennis te bezitten van de literaire ontwikkeling (literaire structuurelementen, genres, poëtische ontwikkelingen) waardoor op de loer liggende anachronismen zoveel mogelijk kunnen worden vermeden.

Dit is in elk geval ook een manier om te voorkomen dat er bij gevonden overeenkomst(en) tussen literatuur en wetenschap te snel wordt geconcludeerd dat het hier ‘dus’ om een interdiscursieve relatie gaat. Met nadruk zij hier gezegd dat overeenkomst niet qualitate qua interdiscursiviteit impliceert.

Verder is het van belang niet alleen oog te hebben voor overeenkomsten, maar ook voor verschillen tussen wetenschap en literatuur. Wat zit er *wel* in wetenschap maar *niet* in literatuur (literatuur kan, gewild of ongewild, niet reageren op bepaalde kennis). Wat zit er niet in de wetenschap maar *wel* in de literatuur (literatuur kan haar eigen draai geven aan bepaalde kennis)?

(5) *Hoe te voorkomen dat er iets als een 'culturele eenheid' wordt gepostuleerd?*

Het is belangrijk om aandacht te hebben voor het tegelijkertijd voorkomen van meerdere subdiscoursen binnen een discours. (zie punt 2) Een sprekend voorbeeld van deze meerstemmigheid vormt de evolutieleer. Het gaat hier om een groot discours dat in verschillende subdiscoursen een verschillende invulling krijgt.

(6) *Hoe valt in (wetenschappelijke en literaire) teksten de ideologische lading te achterhalen?*

Net als andere cultuuruitingen geeft de literatuur gestalte aan concepten en waardebepalingen die in een bepaalde cultuur als zo vanzelfsprekend gelden dat ze niet als *visies* maar als voor de hand liggende waarheden worden gezien. Aan de onderzoeker de taak om deze versteende visies op te sporen. Een lastige taak, aangezien er zoals gezegd geen archimedisch standpunt bestaat van waaruit deze verstarde conventies als zodanig herkend kunnen worden. Wel is vaak zichtbaar dat deze ideologieën in de tijd zelf als zo 'waar' werden geprecipieerd dat ze hun geldigheid niet verloren in combinatie met andere – soms nieuwe – concepten die daar logisch gezien niet erg mee spoorden. Voor de geschiedschrijver zijn zulke achteraf te constateren strijdigheden die zich in de tijd zelf soepel tegen elkaar aanvlijden, op te vatten als mogelijke signalen. Ze laten zien dat we hier te maken hebben met basale ideologieën. Het omgekeerde is evenwel niet het geval: al dan niet verstarde ideologieën impliceren niet noodzakelijk strijdigheid.

Hoewel het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap in Nederland en Vlaanderen aanvankelijk achter bleef bij met name het Angelsaksisch taalgebied, is de belangstelling hier nu duidelijk groeiende. Zowel vanuit de literatuurwetenschap als vanuit de wetenschapsgeschiedenis en -sociologie verschijnen er de laatste decennia veel publicaties op dit gebied. Vanuit de letterkunde kunnen genoemd worden de recente publicaties van Ben Peperkamp, Frans Ruiters, Lies Wesseling en ondergetekenden. Ook hebben tijdschriften en congressen in Vlaanderen en Nederland zich de afgelopen jaren in toenemende mate op dit aandachtsgebied geconcentreerd.⁸⁰ Van de kant van de wetenschapsgeschiedenis en -sociologie zijn Dick van Lente, Frans van Lunteren, Geert Somsen en Daan Wegener met name te noemen als onderzoekers die aandacht besteden aan de wisselwerking tussen wetenschap en literatuur (cultuur).⁸¹ In dit verband valt de in 2007 verschenen bundel *Leonardo voor het publiek. Een geschiedenis van wetenschaps- en techniekcommunicatie* te noemen.⁸²

Op beide vakgebieden levert dergelijk onderzoek nieuwe perspectieven en inzichten op. Het is onderzoek met een tweezijdig belang. Vanuit wetenschapshistorisch oogpunt geeft het inzicht in de wijze waarop wetenschappelijke kennis het publiek bereikt en in de (literaire) vertaalslag die deze kennis daarbij ondergaat. Vanuit literair-historisch oogpunt levert het onderzoek een belangrijke bijdrage aan een literatuurgeschiedenis, waarin het cultuurhistorisch perspectief nadrukkelijk en noodzakelijk aanwezig is.

Bibliografie

I. Bronnen

A. Niet-literair

Lamarck, J.B.P.A. : *Philosophie zoologique, ou exposition des considérations relative à l'histoire naturelle des animaux*. Paris, 1809.

Lucas, Prosper : *Traité philosophique et physiologique de l'hérédité naturelle dans les états de santé et de maladie du système nerveux avec l'application méthodique des lois de la procréation et traitement générale des affections dont elle est le principe*. Tome premier. Paris, 1847. Tome second. Paris, 1850.

B. Literair

Couperus, Louis : *Eline Vere. Een Haagsche roman*. Utrecht/Antwerpen, 1987. Volledige Werken Louis Couperus III [eerste druk 1889].

Heijermans, Herman: *Kamertjeszonde. Herinneringen van Alfred Spier*. Met een voorwoord van H.S.F. Heijermans en een nawoord van Alfred Kossmann. Amsterdam, 1975 [eerste druk 1898 onder pseudoniem Koos Habbema].

II. Secundaire literatuur

Allart, Barbara: *'De wetenschap heeft het uitgemaakt'. Wetenschapsbeelden in de Nederlandse publikstijdschriften 1840-1900*. Utrecht, 2003.

Alphen, Ernst van: *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek*. Utrecht, 1987.

Bastet, Frédéric : *Louis Couperus. Een biografie*. Amsterdam, 1987.

Beer, Gillian: *Darwin's Plots. Evolutionary Narrative in Darwin, George Eliot and Nineteenth-Century Fiction*. London, 1983.

Beer, Gillian: 'Science and Literature'. In: R.C. Olby, / G.N. Cantor, / J.R.R. Christie, / M.J.S. Hodge, (red.), *Companion to the History of Modern Science*. London/New York, 1990, 783-798.

Beer, Gillian: *Open Fields. Science in Cultural Encounter*. Oxford, 1996.

- Black, Joel:** 'The Hermeneutics of Extinction: Denial and Discovery in Scientific Literature'. In: E.S. Shaffer, *Literature and Science. Comparative Criticism*, vol. 13. New York/Melbourne, 1991, 147-169.
- Bowler, P.J.:** *The Eclipse of Darwinism: Anti-darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900*. Baltimore/London, 1983.
- Brush, Stephen G.:** *The Temperature of History. Phases of Science and Culture in the Nineteenth Century*. New York, 1978.
- Callon, Michel, John Law & Arie Rip (red.):** *Mapping the Dynamics of Science and Technology*. London, 1986.
- Cannon, Susan Faye:** *Science in Culture. The Early Victorian Period*. New York, 1978.
- Chapple, J.A.V.:** *Science and Literature in the Nineteenth Century*. Hampshire/London, 1986.
- Cohen, H. Floris:** *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry*. Chicago/London, 1994.
- Courtine, Jean-Jacques & Jean-Marie Marandin:** 'Quel objet pour l'analyse du discours' in: Bernard Conein e.a. (red.), *Matérialités discursives. Colloque des 24, 25, 26 avril 1980 Université Paris X – Nanterre*. Lille, 1981, 21-33.
- Dahan-Gaida, Laurence :** 'Du savoir à la fiction: les phénomènes d'interdiscursivité entre science et littérature', *Canadian Review of Comparative Literature* 18 (1991) 471-487.
- Dalrymple Henderson, Linda:** 'Modernism and science'. In: Astradur Eysteinnsson/Vivian Liska (red.), *Modernism*. Volume I. Amsterdam, 2007, 383-403.
- Daum, Andreas W.:** *Wissenschaftspopularisierung im 19. Jahrhundert. Bürgerliche Kultur, naturwissenschaftliche Bildung und die Deutsche Öffentlichkeit 1848-1914*. München, 1998.
- Dijk, Harold van:** 'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. *Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930*. Assen, 2001.
- Eagleton, Terry:** *The Eagleton Reader*. Edited by Stephen Regan. Malden, M.A., 1998.
- Fleck, Ludwik:** *Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. Mit einer Einleitung herausgegeben von Lothar Schäfer und Thomas Schnelle. Frankfurt a.M., 1980, 32 [eerste uitgave 1935].
- Foucault, Michel:** *The Order of Things. An Archaeology of the Humain Sciences*. London/New York, 2003. [vertaling van *Les mots et les choses* uit 1966].
- Foucault, M.:** *The Archaeology of Knowledge*. Trans. Sheridan Smith. London, 1972. [vertaling van *l'Archéologie du savoir* uit 1969].
- Gasten, Andrea:** 'Pseudo-mathematica en beeldende kunst', In: Carel Blotkamp e.a. (red.), *Kunstenaren der idee. Symbolistische tendenzen in Nederland, ca. 1880-1930*. Den Haag, 1978, 59-66.
- Geest, Dirk de:** *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog. Bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen*. Leuven, 1996.
- Golinski, Jan:** *Making Natural Knowledge. Constructivism and the History of Science*. Londen, 2005.
- Hayles, N. Katherine:** 'Introduction: Complex Dynamics in Literature and Science'. In: Katherine N. Hayles (red.), *Chaos and Order. Complex Dynamics in Literature and Science*. Chicago/London, 1991, 1-33.
- Heisenberg, W.:** *Physics and Philosophy. The Revolution in Modern Science*. Introduction by Paul Davies. London, 2000.
- Heusden, Barend van & Els Jongeneel:** *Algemene literatuurwetenschap. Een theoretische inleiding*. Utrecht, 1993.

- Holton, Gerald:** *Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein*. Cambridge, MA/Londen, 1973, 17-29.
- Holton, Gerald & Stephen G. Brush:** *Physics, the Human Adventure. From Copernicus to Einstein and Beyond*. New Brunswick/New Jersey/London, 2001.
- Jäger, Georg:** 'Die Avantgarde als Ausdifferenzierung des bürgerlichen Literatursystems. Eine system-theoretische Gegenüberstellung des bürgerlichen und avantgardistischen Literatursystems mit einer Wandlungshypothese' in: Michael Titzmann (red.), *Modelle des literarischen Strukturwandels*. Tübingen, 1991, 221-244.
- Kemperink, M.G.:** 'Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman'. In: *De Negentiende Eeuw* jg 17 (1993) nr. 3 (aug.), 114-171.
- Kemperink, Mary:** 'De wiskunde van Theo van Doesburg. Avantgarde en fin de siècle.' In: Hubert F. Van den Berg, / Gillis J. Dorleijn, (red.), *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*. Z.p., [2002], 113-122.
- Knorr-Cetina, Karin:** *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft*. Vorwort von Rom Harré. Frankfurt a. M., 1984. [herziene versie van *The manufacture of Knowledge. An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science* uit 1981].
- Kuhn, Thomas:** *The Structure of Scientific Revolution*. Chicago, 1962.
- Kuhn, Thomas S.:** *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Vertaald uit het Engels door Bastiaan Willink. Met een inleiding van Chris Buskes. Amsterdam, 2003 vijfde, herziene druk.
- Kuhn, Th.:** 'Comment on the Relations of Science and Art'. In: *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago/Londen, 1977, 340-351.
- Latour, Bruno & Steve Woolgar:** *La vie de laboratoire. La production des faits scientifiques*. Traduit de l'anglais par Michel Biezunski. Paris, 1988. [vertaling van *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts* uit 1979].
- Lente, Dick van:** 'Publieke beeldvorming van de natuurwetenschappen in de negentiende en twintigste eeuw'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* jg 118 (2005), 32-47.
- Lepenies, Wolf:** 'Der Wissenschaftler als Autor. Ueber konservierende Funktionen der Literatur'. In: *Akzente* jg 25 (1978), 129-147.
- Levine, George:** *Darwin and the Novelists. Patterns of Science in Victorian Fiction*. Cambridge/Londen, 1988.
- Limon, John:** *The Place of Fiction in the Time of Science. A Disciplinary History of American Writing*. Cambridge/New York, 1990. [Cambridge Studies in American Literature and Culture].
- Link, Jürgen:** *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*. München, 1983.
- Link, Jürgen:** 'Von der Diskurs- zur Interdiskursanalyse (mit einem Blick auf den Übergang vom Naturalismus zum Symbolismus)'. In: Leopold Decloedt/Herbert Van Uffelen/M. Elisabeth Weissenböck (red.), *Rezeption, Interaktion und Integration. Niederländischsprachige und deutschsprachige Literatur im Kontext*. Wien, 2004, 27-43.
- Link, Jürgen & Ursula Link-Heer:** 'Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse'. In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft* 77 (1990), 88-99.
- Luhmann, Niklas:** 'Ist Kunst codierbar?' in: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen, 1981, 245-266.

- Masseran, Anne:** 'Grenzziehungsprozesse zwischen wissenschaftlichem Wissen und Volkswissen: Das Beispiel der „wissenschaftlicher“ Erziehung der Frau in der populärwissenschaftlichen Literatur (Wien um die Jahrhundertwende)'. In: Christine Maillard, / Michael Titzmann (Hrsg.), *Literatur und Wissen(schaften) 1890-1935*. Stuttgart/Weimar, 2002, 73-95.
- Meijman, Frans J., Stephen Snelders, Onno de Wit (red.):** *Leonardo voor het publiek. Een geschiedenis van wetenschaps- en techniekcommunicatie*. Amsterdam, 2007.
- Merton, Robert K.:** *On Social Structure and Science*. Edited and with an introduction by Piotr Sztompka. Chicago/London, 1996.
- Mills, Sara :** *Discourse*. London, 2004.
- Nye, Mary Jo:** *Before Big Science: The Pursuit of Modern Chemistry and Physics, 1800-1940*. Cambridge, MA, 1999. [Eerste uitgave 1996].
- Ort, Claus-Michael:** 'Sozialsystem "Literatur" – Symbolsystem "Literatur". Anmerkungen zu einer wissenssoziologischen Theorieoption für die Literaturwissenschaft'. In: Siegfried J.
- Peperkamp, Ben:** 'De Schepping (1866) van J.J.L. ten Kate'. In: *Tijdschrift voor Literatuurwetenschap* jg 2 (1997) nr. 4 (dec.), 307-319.
- Peperkamp, Ben:** 'Wetenschap in de moderne Nederlandse literatuur, van 1850 tot heden'. In: Frans J. Meijman/Stephen Snelders/Onno de Wit, (red.), *Leonardo voor het publiek. Een geschiedenis van wetenschaps- en techniekcommunicatie*. Amsterdam, 2007, 243-252.
- Peterfreund, Stuart:** 'Introduction'. In: Stuart Peterfreund (red.), *Literature and Science. Theory & Practice*. Boston, 1990, 3-13.
- Pieters, Jürgen & Hans Vandevoorde:** 'De armoede van de praktijk. Over de moeizame relatie tussen literatuuronderzoek en cultuurgeschiedenis.' In: *Feit&Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie*, jg 5 (2003) nr. 4 (voorjaar), 8-15.
- Pieters, Jürgen & Hans Vandevoorde:** 'Over de rand van de tekst. Literatuur en representatie'. In: *Feit&Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie*, jg 5 (2003) nr. 4 (voorjaar), 86-106.
- Jürgen, Pieters:** 'In denkbeeldige tegenwoordigheid'. In: *Spiegel der Letteren*; vol. 47 (2005), afl. 3, pag. 251-274.
- Pieters, Jürgen:** 'In gedachter Gegenwart. Zu einem New Historicism in den Niederlanden und Flandern?' In: Herbert van Uffelen/Dirk de Geest, *Niederländische Literaturwissenschaft auf neuen Wegen*. Wien, 2006, 109-135.
- Pieters, Jürgen:** 'The Powers of Fiction and the Conversation with the Dead'. In: Herman W. Hoen/Mary G. Kemperink (red.), *Vision in Text and Image. The Cultural Turn in the Study of Arts*. Leuven/Paris/Dudley, M.A., 2007, 17-32.
- Pieters, Jürgen:** 'Literatuur als bron: bij wijze van inleiding'. www.neerlandistiek.nl > geraadpleegd op 25 februari 2008.
- Plumpe, Gerhard & Niels Werber:** 'Literatur ist codierbar. Aspekte einer systemtheoretischen Literaturwissenschaft'. In: Siegfried J. Schmidt (red.), *Literaturwissenschaft und Systemtheorie. Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Opladen, 1993, 9-43.
- Plumpe, Gerhard & Niels Werber:** 'Umwelten der Literatur'. In: Gerhard Plumpe/Niels Werber (Hrsg.), *Beobachtungen der Literatur. Aspekte einer polykontextualen Literaturwissenschaft*. Opladen, 1995, 9-33.

- Richards, Robert J.:** *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*. Chicago/London, 1987.
- Richards, Robert J.:** 'The Foundation of Ernst Haeckel's Evolutionary Project in Morphology, Aesthetics, and Tragic'. In: Dassen, Patrick/Kemperink, Mary (red.), *The Many Faces of Evolution in Europe, c. 1860-1914*. Leuven/Paris, 2005, 1-16.
- Rudwick, Martin J.S.:** *The Great Devonian Controversy. The Shaping of Scientific Knowledge among Gentlemanly Specialist*. Chicago/London, 1985.
- Sarasin, Philipp:** *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. Frankfurt a.M., 2003.
- Schmidt, Siegfried J.:** *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 1989.
- Schmidt, Siegfried J. (red.),** *Literaturwissenschaft und Systemtheorie. Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Opladen, 1993, 269-294.
- Serres, Michel :** *Feux et signaux de brume*. Zola, 1975.
- Serres, Michel :** *Hermes. Literature, Science, Philosophy*. Edited by Josué V. Harari/David F. Bell. London, 1982.
- Shaffer, E.S.:** 'Introduction: The Third Culture – Negotiating the “Two Cultures”'. In: Elinor S. Shaffer, *The Third Culture: Literature and Science*. Berlin/New York, 1998, 1-12.
- Shapin, Steven & Simon Schaffer:** *Leviathan and the Air-pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental life. Including a Translation of Thomas Hobbes Dialogus Physicus de Natura Aeris*. Princeton, 1985.
- Shinn, Terry & Richard Whitley (red.),** *Expository Science: Forms and Functions of Popularisation*. Dordrecht, etc., 1985.
- Theunissen, Bert:** *De januskop van de wetenschapsgeschiedenis* (inaugurele rede Universiteit Utrecht). Amsterdam, 2006.
- Titzmann, Michael:** 'Skizze einer integrativen Literaturgeschichte und ihres Ortes in einer Systematik der Literaturwissenschaft' in: Michael Titzmann (red.), *Modelle des literarischen Strukturwandels* (Tübingen 1991) 395-438.
- Tytler, Graeme:** *Physiognomy in the European Novel. Faces and fortunes*. Princeton, 1982.
- Weinberg, Steven:** 'The Non-Revolution of Thomas Kuhn'. In: Steven Weinberg, *Facing up. Science and Its Cultural Adversaries*. Cambridge, Massachusetts/London, 2001, 187-206.
- Wesseling, Lies:** 'Van ideeëngeschiedenis naar cultuurgeschiedenis. Over de ontwikkelingsgang van een interdisciplinaire onderzoekspraktijk.' In: *Tijdschrift voor Literatuurwetenschap* jg. 3 (1998) nr. 1, 49-65.
- Wilpert, Gero von:** *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart, 1969.
- Young, Robert M.:** *Darwin's Metaphor. Nature's Place in Victorian Culture*. Cambridge, etc, 1985.

Noten

- 1 Graag willen wij Dick van Lente en Daan Wegener hartelijk danken voor hun kritische en zorgvuldige lezing van dit artikel en hun waardevolle opmerkingen.
- 2 Pieters 2007.

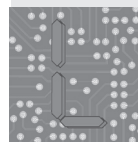
- 3 Lamarck 1809 ; Lucas 1847-1850; Over de relatie tussen Darwin en Lamarck: Richards 1987, 86-87, 92-93.
- 4 Over Darwins relatie tot in zijn tijd vigerende economische modellen zie: Black 1991, 147-169. De uitdrukking 'economy of nature' is overigens niet afkomstig van Adam Smith maar van Thomas Jefferson.
- 5 Een van de eersten die op deze mythische dimensie in het werk van Darwin gewezen heeft is Gillian Beer. (Beer 1983)
- 6 Hierover Bowler 1983.
- 7 Fleck 1980, 32.
- 8 Het pionierswerk van Fleck, lang voor de publicatie van Kuhns *The structure of Scientific Revolution* in 1962, heeft pas recentelijk meer aandacht gekregen. (Golinski 2005, 32-35; Sarasin 2003, 196-199)
- 9 Theunissen 2006, 10-11.
- 10 Kuhn 1962.
- 11 Zie de inleiding van Chris Buskes op de Nederlandse vertaling van *The Structure of Scientific Revolutions*. (Kuhn 2003, 7-24, aldaar 18). Voor een zeer duidelijk overzicht van de manieren waarop Kuhn een inspiratie vormde voor de sociologische benadering van de wetenschapsgeschiedenis in de vorm van het zogenaamde Strong Programme en de 'Sociology of scientific knowledge' zie Golinski, 2005, 13-22.
- 12 Weinberg 2001, 192. Ook Floris Cohen zet in zijn studie *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry* vraagtekens bij de werkbaarheid van Kuhns benadering, onder meer omdat deze dé Wetenschappelijke Revolutie niet afdoende kan verklaren. (Cohen 1994, 131-135)
- 13 Golinski 2005, x, 8, 33; Theunissen 2006, 11.
- 14 Een geordend overzicht van Mertons ideeën is te vinden in de uitgave van Piotr Sztompka. Hierin is ook opgenomen 'Paradigm for the sociology of knowledge'. (Merton 1996, 205-222).
- 15 Golinski (2005), 13-27.
- 16 Knorr-Cetina 1984; Latour/Woolgar 1988; Callon/ Law/ Rip 1986; Rudwick, 1985; Shapin/Schaffer 1985.
- 17 De term 'mythe' gebruiken wij hier in traditioneel religieuze, antropologische zin, als: 'Erzählung von Göttern, Dämonen und Helden, Ereignissen der Ur- und Vorzeit als symbolische Verdichtung der allgemen. Urerlebnisse zu religiöser Weltdeutung in der Frühzeit aller Völker (oriental., ägypt., bes. Griech. Und german.)[...]'. (Von Wilpert 1969, 505) 'Mythe' wordt hier dus niet gebruikt, zoals bij Roland Barthes, in de betekenis van: 'als vanzelfsprekend aangenomen onbewezen waarheden'. Voor dat laatste wordt hier de term 'ideologie' gereserveerd.
- 18 Fleck 1980, 35-37.
- 19 Chapple 1986, 4; Brush 1978, 53. Terecht wijzen Holton en Brush in dit verband op het gevaar van een te grote simplificering in het aanwijzen van invloedsrelaties tussen wetenschap enerzijds en artistieke stromingen en denkstijlen anderzijds. Bijvoorbeeld: dat de romantiek zou hebben geleid tot het zoeken naar eenheid in de natuurkunde of dat het realisme verantwoordelijk gesteld kan worden voor een mechanistische, atomistische aanpak binnen dat vakgebied. Eerder is er sprake van congruentie dan van aanwijsbare invloed. (Holton/Brush, 2001)
- 20 Holton 1973, 17-29; Holton en Brush 2001, 517-522.

- 21 Richards 2005, 1-16.
- 22 Weingart 2001.
- 23 Heisenberg 2000, 139.
- 24 Zie hierover Peperkamp 1997.
- 25 Shinn/ Witley 1985.
- 26 Daum 1998; Allart 2003. Zie ook Van Lente 2005.
- 27 Knorr-Cetina 1984, 93-94.
- 28 Zie hierover o.m.: Peterfreund 1990, 8; Beer 1990, 793; Knorr-Cetina 1984, 98; Wesseling 1998, 57.
- 29 Beer 1996, 228.
- 30 Beer 1990, 793.
- 31 Latour/Woolgar 1988, 46.
- 32 Beer 1983.
- 33 Young 1985, i.h.b. 79-125.
- 34 Kemperink 1993, 119.
- 35 Nergens in zijn biografie maakt Couperus' welingelichte biograaf Frédéric Bastet melding van Couperus' kennisname uit de eerste hand van medisch-wetenschappelijke studies. Een uitzondering hierop vormt Couperus directe contact met wetenschappelijke publicaties over homoseksualiteit van L.S.A.M. von Römer, en wellicht ook van R. Von Krafft-Ebbing. (Bastet 1987, 154, 317, 320-321) Het ligt voor de hand te concluderen dat Couperus in elk geval via Zola, wiens werk hij goed kende, kennis gemaakt kan hebben met het meer recente denken over erfelijkheid, degeneratie, etc.
- 36 Wanneer Foucault in *Les mots et les choses* (1966) aan de literatuur slechts een zeer marginale functie toekent in de verspreiding van kennis, heeft hij het over het autonomiseringsproces waaraan de literatuur vanaf het einde van de achttiende eeuw steeds sterker aan onderhevig is geweest, niet zozeer over kennisoverdracht de facto. (Foucault 2003, 326-327)
- 37 Hayles 1991, 5.
- 38 Kemperink 2002.
- 39 Lavater, Johann Caspar, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (1775-1778). Over de fysiognomie in relatie tot de literatuur zie Tytler 1982.
- 40 Heijermans 1975, 225.
- 41 Masseran 2002, i.h.b. 78-79.
- 42 In zijn inleiding op de ideologiekritiek *Bang voor schennis?* geeft de literatuurwetenschapper Ernst van Alphen een hele reeks van verschillende betekenissen die er in onze cultuur aan het begrip 'ideologie' worden toegekend en waardoor het gebruik van die term gemakkelijk voor misverstanden kan zorgen. Zelf hanteert Van Alphen een wat nauwere invulling dan wij hier doen. Hij beperkt 'ideologie' alleen tot conventionele regels die zo verstarde zijn geraakt dat zij als natuurlijk en waar worden ervaren. (Van Alphen 1987, 17-18, 44)
- 43 Gasten 1978, 62; Henderson 2005/2006, 24.
- 44 Cannon 1978; Merton 1996; Nye 1999.
- 45 Beer 1996, i.h.b. 173-195; Serres 1975, i.h.b. 33; Shaffer, 1998, 1-12; Wesseling 1998.
- 46 Kuhn 1977; Limon 1990.
- 47 Lepenies 1978, 145.

- 48 Voor de wetenschapssociologie zij verwezen naar de in de tekst genoemde namen en titels. Voor de literatuurwetenschap gaat het om inmiddels wijd om zich heen grijpend, door de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu geïnspireerd onderzoek. Voor de Nederlandse situatie heeft dit een gezicht gekregen in studies van Verdaasdonk, Janssen, Van Rees en Dorleijn.
- 49 Couperus 1987, 22-24.
- 50 Bijvoorbeeld door George Levine. (Levine 1988, 16-20)
- 51 Van Heusden/Jongeneel 1993, 202; Van Dijk 2001, 15-16.
- 52 Titzmann 1991, 413.
- 53 Onder andere 'schön/häßlig (Luhmann 1981); 'literarisch/nicht-literarisch' (Schmidt 1989); 'mit/ohne Geschmack' (Jäger 1991); 'langweilig/interessant' (Plumpe/Werber 1993).
- 54 Ort 1993, 278.
- 55 Plumpe/Werber 1993, 21.
- 56 Plumpe en Werber pleiten voor een 'polykontexturale Textbeobachtung' (Plumpe/Werber 1993, 25, 41); Ort pleit voor verdere ontwikkeling van de 'Interaktions- bzw. Kommunikationsmedientheorie'. (Ort 1993, 279-280)
- 57 Plumpe/Werber 1995, 15
- 58 De Geest 1996.
- 59 Zo bijvoorbeeld door Sara Mills in haar verhelderende synthetische studie *Discourse* uit 1997. (Mills 2004, 1). Foucault zelf over deze betekenisvariatie: Foucault 1972, 80.
- 60 Zie hierover ook Sara Mills. (Mills 2004, 21)
- 61 Link 1983, 16.
- 62 Zo lezen we bij Link dat literatuur in staat is tot 'der integralen Subjektivierung, konkret z.B. in der Subjektivierung von Wissen, mittels der Produktion von er-lebbaren Applikations-Vorgaben.' (Link/Link-Heer 1990, 92); '[...] das spezifisch Literarische wäre also relationaler Art, es läge – mit Freud gesprochen – im ‚Verdichten‘ und ‚Verschieben‘, oder – wie Jacobson formulierte – in den metaphorischen und metonymischen Verfahren im weitesten Sinne.' (Link 1983, 30); 'Der Grund liegt darin, dass der institutionell literarische Diskurs je schon jene „Mehrstimmigkeit“ geerbt hat (Freud sprach von Überdetermination), die von der elementaren Literatur ursprünglich produziert wurde.' (Link 1983, 31)
- 63 Link 2004.
- 64 Beer 1990, 797.
- 65 Pieters/Vandevoorde 2003a; Pieters/Vandevoorde 2003b; Pieters 2005.
- 66 Pieters/Vandevoorde 2003a, 13.
- 67 Pieters/Vandevoorde 2003a, 13.
- 68 Pieters 2006, 131.
- 69 'It is not necessary to introduce methods to read this text: the method is *in* the text.' (Serres 1982, 38)
- 70 Serres 1975, 15.
- 71 Serres 1975, 13, 14.
- 72 Mills 2004, 44.
- 73 Brush 1978, 15-29.

- 74 Rabinbach 1992.
- 75 Dahan-Gaida 1991, 478 ; Courtine/Marandin 1981, 24-25.
- 76 'Hayles freely owns that she has been talking in circles, hermeneutic circles that are as indispensable to the discourse of science as they are to the discourse of literature (and the discourse of literature and science). Hayles's concluding hope is one that I and, I suspect, most if not all of the other contributors share: to acknowledge the twist, both observed and enacted, to put a torque on that circle that will deform it enough to make its presence visible, and reinforce it enough to demonstrate its inevitability'. (Peterfreund 1990, 12)
- 77 Voor de wetenschapsgeschiedenis rond 1900 valt voor het buitenland onder de vele wetenschapshistorici die daar actief zijn te denken aan het werk van: Stephen Brush, Iwan Rhys Morus (natuurkunde); Peter Bowler, Robert Richards (evolutieleer); Henri Ellenberger, Alan Gauld, Daniel Pick (psychologie/psychiatrie). Voor Nederland en Vlaanderen noemen we hier meer in het bijzonder: Frans van Lunteren (natuurwetenschappen); Klaas van Berkel, Bert Theunissen, (biologie); Jo Tollebeek, Kaat Wils, Eddy Houwaart, Frank Huisman, Amanda Kluvel, Mart van Lieburg, Annet Mooij, (volksgezondheid/geneeskunde); Jan Noordman, Patrick Dassen (sociologie), Dick van Lente (technologie); Barbara Allart (popularisering van wetenschappelijk kennis).
- 78 Hayles 1991, 19-20.
- 79 In zijn artikel 'Wetenschap in de moderne Nederlandse literatuur, van 1850 tot heden' gaat Ben Peperkamp met name in op de tekstanalytische kant van het onderzoek naar literaire representatie van wetenschap. (Peperkamp, 2007)
- 80 Zie de aan de relatie tussen literatuur en wetenschap gewijde themanummers van het *Tijdschrift voor Literatuurwetenschap* (1997), *Spiegel der Letteren* (2000) en *Nederlandse Letterkunde* (2004), *Armada* (2002), *Gewina* (2006). Een initiatief op Europees niveau, waarbij ook Nederlandse universiteiten betrokken zijn, poogt onder de noemer 'Interfacing Science, Literature & the Humanities' diverse vakgebieden met elkaar te verbinden om zo tot nieuwe onderzoeks- en onderwijsmogelijkheden te komen.
- 81 Zie onder meer het themanummer over wetenschap en literatuur van *Gewina* 29 (2006).
- 82 Meijman/Snelders/De Wit, 2007.

‘Dat ik de broek aan heb ziet gij’

HET ‘ANDROGYNE’ SCHRIJVERSCHAP VAN VIRGINIE LOVELING (1836-1923)

Liselotte Vandenbussche (Hogeschool Gent)

Abstract

In this article, I discuss the highly diverging ways in which the Flemish writer Virginie Loveling (1836-1923) portrays herself in her private letters, public writings and unpublished works. I illustrate how, paradoxically, she conforms to the allegedly feminine ideal of modesty and reticence, while simultaneously adopting a more masculine attitude of self-confidence and assurance. On the one hand, she refuses to write reviews because of her professed incompetence, she insists on publishing her non-literary contributions anonymously, she never takes the floor and does not permit editors to publish portraits or biographical information. On the other hand, her playful and confident use of pseudonyms, her politically inspired novels and her letters to intimate friends clearly attest to her self-assurance. In a later stage of her career, she publishes an open letter in which she defends her literary choices and even takes on the role of a mentor. Due to changing circumstances, she considers writing reviews on Dutch literature, agrees to sign her controversial political work and even publicly intervenes if it benefits her career. Therefore, I argue, Loveling's authorship can be classified as neither 'feminine' nor 'masculine', and even the label 'androgynous' does not do justice to her versatile career.

1. Introductie

In een kladversie van het prospectus van *Gedichten* (1870), de bundel die de zussen Loveling bij de Nederlandse uitgeverij Wolters uitgaven, wordt hun werk, waarschijnlijk door E.B. ter Horst, in de volgende bewoordingen aangekondigd: 'Na lange en hardnekkig aangewende pogingen is het ons eindelijk gelukt de bedeesdheid onzer begaafde dichtersessen te mogen zegevieren, en de frissche bloemen harer zuivere en naïeve poëzie, in een tuiltje gebonden, den Nederlandschen Vaderlande te mogen aanbieden.'¹ Dat Virginie Loveling het eens was met dat gekleurde beeld, blijkt uit haar aantekening bij de tekst ('nazien, *desnoods* veran-

deren & terugzenden') en de eenzame wijziging van het woord 'zegevieren' in 'overwinnen'.²

Het prospectus biedt een stereotiepe representatie van de schroom waarmee vrouwen zich in de letterkunde begaven. De minimale correctie van Loveling illustreert dat zij kon instemmen met die voorstelling. De tekst biedt daarnaast een blik op het beeld dat in de negentiende eeuw doorgaans van de literaire productie van vrouwen werd geschetst. Opnieuw blijkt dat het stereotiepe beeld van 'vrouwelijke' literatuur, als een tuiltje frisse bloemen van zuiver en naïef allooi, bij Loveling op goedkeuring kon rekenen.

Toch lag het niet geheel voor de hand dat die stereotiepe voorstelling bij de zussen Loveling werd aangewend. Nemen we eerst hun bedeesdheid. Aanvankelijk vonden Rosalie (1834-1875) en Virginie Loveling het inderdaad niet vanzelfsprekend om met hun werk naar buiten te treden. In de postuum gepubliceerde 'Herinneringen aan Frans Rens' schrijft Virginie over de schroom waarmee ze als opgroeiende kinderen hun dichtwerk verborgen hielden:³

Het was geene eigenlijke schaamte daarover, maar wij voelden het toch, verlegenmakend, als iets ongewoons [voor meisjes] en bijna als een sociaal vergrijp. Ook moest men ons erg plagen thuis, voordat wij steeds tegenstribbelend, toestemden om onze kinderlijke producten te laten lezen.

Na enige aarzeling over hun vroegste dichtwerk, plaatsten zij hun poëzie wel al vanaf hun vijftiende in het *Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje* (1834-1875).⁴ In de twintig jaar die daarop volgden, verscheen hun werk in tal van andere tijdschriften zoals *De Eendracht* (1846-1879), *De Vlaemsche School* (1855-1901), het *Nederduitsch Tijdschrift* (1864-1867), *De Toekomst* (1857-1898) en het *Nederlandsch Museum* (1874-1894).⁵ Het beeld van de lange, hardnekkige pogingen om hun bedeesdheid te overwinnen is dan ook op zijn minst wat overroepen te noemen.

De zussen, voornamelijk Rosalie, hadden bovendien al op vrij jonge leeftijd, tussen 1846 en 1851, satirische dichtstukjes geschreven die het epitheton 'naïef' niet meteen suggereren.⁶ Ook de doodsgedachte en de nostalgie die uit hun poëzie spreekt, noopt niet meteen tot de karakterisering die in het prospectus naar voren komt. Ter Horst had overigens zelf laten weten dat vooral de doodsgedachte in hun werk hem aansprak.⁷ Hoewel hij naar eigen schrijven geen waarde hechtte aan het oordeel van het publiek, moeten vooral de wijdverbreide topos van de vrouwelijke bescheidenheid en het krachtige beeld van de 'ware vrouwelijkheid' de tekst van het prospectus hebben ingegeven.

Dat een dergelijke beeldvorming zowel invloed had op de wijze waarop vrouwen zich in de literaire wereld manifesteerden, als door zelfgekozen literair-sociaal

gedrag in stand werd gehouden, zal hierna worden geïllustreerd. Dat Virginie Loveling zich in brieven aan intimi, in ongepubliceerde stukken en ook in enkele publicaties niet altijd conformeerde aan die 'vrouwelijke' opstelling, hoop ik eveneens aan te tonen. Haar politieke romans en zelfbewuste spel met pseudoniemen zijn niet meteen zaken die in de negentiende eeuw met een 'vrouwelijke' strategie worden geassocieerd.

2. 'Zo werd uw lied een dààd - ook dàt vergeet men niet.'⁸

Met bovenstaande woorden brengt de schrijfster Fanny Delvaux, onder haar pseudoniem Siska van Daelen, in 1912 hulde aan haar voorgangster Loveling. Terwijl menig historische daad in huldeliederen is vereeuwigd, zo schrijft Delvaux, is precies het werk van Loveling de daad die haar in de annalen zal vereeuwigen. Op tal van momenten in haar leven moet Loveling hetzelfde hebben beoogd: voor haar geen felle stellingnames, geen openbare optredens of aansluiting bij een of andere groepering, maar een leven waarin ze zich verscholen hield achter haar literaire publicaties. Al vroeg in haar carrière lijkt Loveling te kiezen voor een 'vrouwelijk' geconnoteerd schrijverschap zonder actieve rol op het openbare forum.

Illustratief voor het 'vrouwelijke' schrijverschap in de negentiende en vroege twintigste eeuw is de strategie van Ina Boudier-Bakker (1875-1966). In 'Ver van de literatuur. Het schrijverschap van Ina Boudier-Bakker' beschrijft Erica van Boven (1997) hoe de schrijfster zich niet in de eerste plaats opstelt als auteur, maar vooral, zoals de 'feminine author' van Showalter (1977), haar vrouw-zijn benadrukt. Ze presenteert zichzelf als 'zachte, gevoelige, weinig bewuste, uiterst vrouwelijke auteur die schrijft vanuit moederlijke zorg en liefde'.⁹ Boudier-Bakker kiest voor een teruggetrokken houding in het literaire veld, formuleert geen literaire opvattingen en lijkt het een eer te vinden dat ze die niet bezit. Ze schaart zich daardoor achter een burgerlijke vrouwenideologie waarin 'de vrouw staat voor de statische gebieden, het van de buitenwereld afgeschermd privé domein en de onveranderlijke natuur'.¹⁰

2.1. Bescheidenheid troef

Virginie Loveling kan zich aanvankelijk niet verzoenen met een functie als literaire critica. Wanneer zich in april 1871 de mogelijkheid voordoet om in *De Toekomst* literaire kritiek te publiceren, gebruikt ze in haar repliek een conventionele representatie waarin vrouwen een vernauwd bewustzijn¹¹ krijgen toegeschreven:¹²

Ik geloof niet dat wij er toe geschikt zijn goede recensien [sic] over nieuw verschenen werken te leveren. Mij dunkt dat het ons aan de nodige kalmte ontbreekt om een oprecht onpartijdig oordeel over eenig boek te vellen. Zoo als de meeste vrouwen zijn wij te uitsluitend in onze zienswijze en geneigd onbepaald af te keuren of goed te vinden.

Wanneer De Cort enthousiast ingaat op haar alternatieve aanbod om iets over opvoeding of onderwijs te schrijven, hanteert ze nogmaals dezelfde topos:¹³

Uw brief stelt ons een weinig in verlegenheid niet omdat Gij te veel vergt maar omdat Gij schijnt te vergeten hoe weinig wij geven kunnen. Als ik u sprak van iets te schrijven dat Gij misschien in Uwe Toekomst zoudt kunnen opnemen, dacht ik aan geen lang, moeilijk opstel maar veeleer nu en dan eens eene gedachte over opvoeding of onderwijs zoo kort mogelijk uit te drukken. Nu gij echter meer van ons te verwachten schijnt, moet ik U met spijt waarschuwen dat Gij U teleurgesteld zoudt kunnen vinden, niet, ik herhaal het U, omdat het ons aan goeden wil maar wel aan bekwaamheid ontbreekt.

Die conventionele voorstelling heeft ook een weerslag op de wijze waarop ze haar bijdragen naar voren brengt. Loveling geeft haar literaire studies bijvoorbeeld uiterst discrete titels.¹⁴ Uit de correspondentie met De Cort blijkt dat zij de titel na aandringen slechts gedeeltelijk wil veranderen: 'De titel dien Gij opgeeft voldoet mij echter niet, daar mijn overzicht daartoe onvolmaakt is en ik zelfs niet eenmaal van den eigenlijken inhoud van het stuk spreek en enkel eenige strofen aanhaal.'¹⁵ In de publicatie zelf motiveert ze haar keuze dan weer in professionelere termen en schrijft ze dat de Ledeganckstudie er baat bij zou hebben als er wat meer aandacht uitging naar minder gerecenseerde en geprezen stukken.

De bezwaren die Loveling opwerpt tegen een functie als critica, blijken enkele jaren later, als ze alleen is gaan wonen en wat extra geld kan gebruiken, vrijwel geheel verdwenen. Aan het begin van de jaren 1880 lijkt ze zelfs een literaire kroniek te ambiëren. In een brief aan haar neef Paul Fredericq (1850-1920) betreurt ze het stilzwijgen van de redactie van *La Flandre Libérale* (1874-1974) in dat verband, en acht ze zich even bekwaam als de andere redacteurs om bij te dragen aan een kroniek: 'Ik vind het nog al violent het monopolium te willen van al wat op de Nederlandsche letteren geschreven wordt en heb nooit vernomen dat daar brevets voor uitgedeeld worden.'¹⁶ Ze stelt haar uiteindelijke weigering om op vaste basis kritieken te schrijven ook geheel anders voor dan haar vroegere visie op het beperkte bewustzijn van vrouwen liet uitschijnen:¹⁷

De chronique littéraire neerlandaise staat mij minder aan, al die leelijke boeken eerst moeten lezen en dan bespreken zou mij veel tijd nemen, bovendien ik aanzie ze zoodanig van beneden staak, over het algemeen, dat ik niet zou weten, wat er over te zeggen.

Bij haar zoektocht naar een journalistieke bijverdienste blijken de 'kosten' van recensies uiteindelijk niet op te wegen tegen de baten. Kritisch werk vereist immers heel wat tijd en de vereiste persoonlijke toets is niet altijd even makkelijk aan te brengen.¹⁸ De schrijfster is vooral geïnteresseerd in de lucratieve kant van de zaak en houdt geen rekening met het extra prestige dat literatuurbeschouwingen kunnen opleveren. Daarnaast werkt de reputatie van de collega's wat remmend en voelt ze een zekere druk om haar mening te verbloemen: 'Ten Brink beoordelen durf ik niet, ingaarne [sic] zou ik zeggen wat ik niet meen en wellicht vond ik – in zijnen nieuwen roman, dien ik niet heb gelezen – niet alles te prijzen.'¹⁹

2.2. Veilig verborgen

Lovelings wens om haar bijdragen niet te ondertekenen, is een tweede strategie waarmee ze zich een veeleer 'vrouwelijk' geacht schrijverschap aanmeet. Anoniem publiceren wordt natuurlijk ook bij mannelijke auteurs uit die periode aangetroffen, maar vooral de specifieke motivering van Loveling valt op. Ze formuleert haar eis op uiteenlopende wijzen. Aanvankelijk roept ze haar beperkte kennis in als argument. Een recensie van een pedagogische studie van Alfons de Cock (1850-1921) wenst ze niet te ondertekenen omdat ze zich op onbekend terrein begeeft.²⁰ Ze meldt:²¹

Ik heb beproefd iets te schrijven over het werkje van den Heer De Cock, maar zulks is geenszins mijn vak, ik heb u vooraf gezegd dat ik mij niet geschikt daartoe voelde en indien gij het opneemt is het onder de voorwaarde het niet te onderteekenen. Ik heb het enkel gedaan om aan uw verzoek te voldoen.

Na aandringen van De Cort schrijft ze dat ze haar naam liever niet vermeld wil zien, tenzij het zijn uitdrukkelijke wens is. Daarbij verduidelijkt ze haar eigen standpunt met een sterk gewijzigde motivering waarin ze niet haar onzekerheid, maar het belang van een onpartijdig oordeel benadrukt:²²

Vindt gij het niet zonderling en ongerijmd van het lezend publiek meer op den naam van den schrijver dan op het stuk zelf te letten? Waarom kan men iets niet goed of slecht of middelmatig vinden zonder te weten van wien het komt? Hoe dikwils [sic] gebeurt het niet dat iets behaagt omdat een schrijver van naam het geschreven heeft of omgekeerd.

Hoewel de besprekingen en essays telkens ondertekend verschijnen, meldt ze dat het voor haar een aanmoediging zal zijn als hij haar bijdragen anoniem publiceert.²³ De Cort houdt geen rekening met haar verzoek en publiceert alle stukken voorzien van haar naam. Een twintigtal jaar later, bij de publicatie van het nieuwe tijdschrift

Volkskunde, zal Loveling tegenover Alfons de Cock herhalen dat zij haar werk liever anoniem publiceert.²⁴ Opnieuw geldt het een genre waar ze aanvankelijk niet mee is vertrouwd. Als ze ten slotte met zijn wens om te ondertekenen instemt, vermeldt ze nogmaals dat ze haar bijdragen met tegenzin ondertekent.²⁵

2.3. Uit de schijnwerpers

Een derde uiting van Lovelings veeleer 'vrouwelijke' literair-sociale opstelling, die met het vorige in verband staat, is haar uitdrukkelijke wens om niet als publiek auteur op de voorgrond te treden. Dat is evenmin een monopolie van vrouwen, maar werd, zoals hieronder blijkt, voor hen niet als vreemd ervaren. Loveling weigert aanvankelijk stevast om een portret van haar te laten publiceren.²⁶ Ze wil evenmin dat haar naam wordt vermeld in de catalogus van een tentoonstelling die begin 1883 in de Gentse Cercle des Beaux-Arts liep, waar haar borstbeeld zou worden tentoongesteld.²⁷ Op openbare aangelegenheden laat ze steeds het woord voeren door haar neef Fredericq, haar broer Karel Loveling (1825-1911) of haar neef Arthur Buysse (1864-1926). Op het banket georganiseerd door de loge *Les Élèves de Thémis* in 1881,²⁸ moet Fredericq mee als haar 'cornac': 'ik zou den mond niet opendoen en ben zeer bevreesd, dat zulk een banket niet lukken zou'.²⁹ Haar neef stelt haar gerust:³⁰

Gij zoudt op de redevoeringen van het banket niet moeten antwoorden. Het is aangenomen, dat dames in dat geval niet spreken, en iemand gelasten om in hun naam te antwoorden. Onkel Karel of ik zouden het ter noods kunnen doen of iemand anders, dien Gij zoudt uitkiezen. Hoste bijvoorbeeld.

Loveling wil na enige bedenkingen graag het maçonnieke feest bijwonen,³¹ maar wil geen extra aandacht krijgen.³² Ze bedankt Arthur Cornette (1852-1907) nadien persoonlijk voor de hulde: 'Ik was ontroerd, dankbaar en tevens beschaamd over eene dergelijke onderscheiding.'³³ Hoewel ze meestal zelf de voorgelezen teksten schrijft,³⁴ laat ze het woord voeren door anderen: zowel op het huldebanket door het Willemsfonds in 1882, naar aanleiding van de nieuwe uitgave van *In onze Vlaamsche Gewesten* (1877),³⁵ als op het tweede banket van de Antwerpse loge naar aanleiding van *Sophie* (1885),³⁶ als op de grote huldebetuiging in 1912.³⁷

Loveling woont regelmatig conferenties en congressen bij, maar geeft er nooit zelf een lezing. Op vragen tot voordrachten reageert ze steeds afwijzend: 'Al die oogen op mij te zien! 'k Zou het besterven...!'³⁸ Later in haar leven, gevraagd naar een verslag van een bijeenkomst, mogelijk de plechtige jaarvergadering van de *Koninklijke Vlaamsche Academie* op 26 juni 1910, antwoordt ze haar neef: 'Ik ben er niet geweest. Ik denk er zelfs niet aan om gevolg te geven aan de uitnodigingen voor officieele bijeenkomsten.'³⁹

Voor haar huldiging in 1912 maakt ze echter een uitzondering, zij het met enige tegenzin en met een specifiek motief:⁴⁰

Na mijn prijs⁴¹ en weder na mijn décoration⁴² werd mij voorgesteld een betooging in te richten. Ik dankte beslist. Verleden jaar werd ik nog tweemaal lastig gevallen voor een kunstavond in 't "Muziekaal Onderricht" of zoo iets. Ik dankte opnieuw, wel besloten om nooit in iets dergelijks toe te geven. Maar nu zag ik in, dat de feestviering ter eere van Cyriel [Buysse] hem en zijn werk heeft doen waardeeren en zijn boeken doen lezen. Van een anderen kant, ondervindend, dat er in de letterkundige wereld een soort van zwijgende – misschien onbewuste – overeenkomst bestond om mijn werk, sedert jaren, te negeeren of met een minachtende vermelding er van te gewagen, nam ik in principie dit nieuw aanbod van vereering aan.

Als haar reputatie er mogelijk baat bij heeft, laat Loveling haar terughoudendheid varen. Dat gebeurt ook als ze invloed probeert uit te oefenen op het karikaturale beeld dat van haar wordt gecreëerd. Het gerucht dat zij in Nevele een stil en teruggetrokken leven leidde, zonder contact met intellectuele kringen, zal ze tot driemaal toe met klem weerleggen.⁴³ Toch houdt ze zich op de achtergrond als een interventie van haar kant niet strikt noodzakelijk is.

Een dergelijke houding komt niet alleen bij vrouwen voor, maar werd door veel negentiende-eeuwse schrijfsters verkozen. Het werd door de toenmalige critici niet in vraag gesteld omdat het aansloot bij een beeld dat van vrouwelijke auteurs in omloop was en hun schrijverschap mogelijk acceptabeler maakte. Hoewel Loveling met heel wat intellectuelen op goede voet stond en een uitgebreide correspondentie onderhield, beschrijft de criticus Max Rooses (1839-1914) haar en Rosalie als 'twee zusters, bij hare oude moeder, wonende op een dorp, zonder eenig letterkundig verkeer, zonder iemand in hare dagelijksche omgeving, die haar verstaat, radicaal vrijzinnig in eene streek, waar elk van des pastors woorden voor een orakel geldt'.⁴⁴ Hoewel ze vaak uithuizig was om haar contacten te verzorgen, conferenties bij te wonen of lange reizen te ondernemen, portretteert Jules Persyn (1868-1933) haar in het huldenummer van *Ons Volk Ontwaakt* (28 april 1912) als een schrijfster die in tegenstelling tot Conscience (1812-1883) en Snieders (1812-1888) 'stil en eenzaam [leefde], beschikkend over al haar dagen en al haar uren om zachtjes en geleidelijk aan, zonder uiterlijke stoornis, maar in vruchtbaren innerlijke strijd, te groeien tot het beste en het hoogste dat ze, onder hare bijzondere levensomstandigheden, bereiken kon'.⁴⁵

Lovelings aanvankelijke schroom, haar visie op het oordeelsvermogen van vrouwen, haar vraag om anoniem te publiceren, de bescheiden titels van enkele recensies en haar wens om zich niet in de schijnwerpers te begeven, wijzen op een conformisme aan het negentiende-eeuwse 'vrouwelijke' schrijverschap. Toch zien we tegelijk dat zij in enkele brieven geen gewag meer maakt van enige onbekwaamheid en zich in de recensies zelf ook anders profileert. In wat volgt, zal blijken dat

Lovelings literair-sociale gedrag nog meer parallellen vertoont met een veeleer ‘mannelijk’ geconnoteerd schrijverschap.

3. ‘Hij leerde zijn volk lezen. Zij leerde haar volk denken.’

Die zinnen plaatsten de leerlingen van de Lokerse Staats-Middelbare Meisjesschool volgens het vrijzinnige blad *De Lokeraar* onder de portretten van Conscience en Loveling naar aanleiding van Lovelings huldiging in 1912. Naast een ‘vrouwelijk’ imago krijgt Loveling ook een ‘mannelijk’ genoemde, cerebrale en vrijzinnige identiteit aangemeten. Loveling onderneemt zelf ook een aantal stappen waarmee zij dat beeld stuurt en zich zo veeleer een ‘mannelijk’ literair-sociaal gedrag aanmeet.

Als voorbeeld van een ‘mannelijk’ schrijverschap geldt de strategie van Anna Geertruida Bosboom-Toussaint, zoals beschreven door M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (1996). Bosboom-Toussaint toont geen bijzondere belangstelling voor haar voorgangsters en kiest resoluut voor het ‘mannelijke’ genre van de historische roman. Over vrouwelijke auteurs is ze ambivalent. De Neufville noemt ze ‘walgelijk zoet’, Wolff en Deken zijn volgens haar ‘wel wat sterk met mannelijke kwaliteiten bedeed om beminnelijk te zijn’, en het werk van Hasebroek spreekt haar aan door het ‘innig roerende, echt vrouwelijke gevoel’, maar lijkt al bij al wat ‘overspannen dweepend’ en wat ‘te veel Roman’.⁴⁶

Ook Loveling laat de topos van de vrouwelijke bescheidenheid op specifieke momenten varen, sluit zich niet aan bij haar voorgangsters, presenteert zich niet als een specifiek vrouwelijk auteur en kiest voor genres zonder ‘vrouwelijke’ connotaties. Elk van de aspecten van de bovenstaande ‘vrouwelijke’ rol, vindt dan ook zijn pendant in een meer ‘mannelijke’ opstelling.

3.1. Grenzen aan de bescheidenheid

In besloten kring laat Loveling haar terughoudendheid varen om met enige nadruk te poneren waartoe zij en haar zus in staat zijn. De zussen hebben al vroeg een eigengereide visie op poëzie en een besef van hun eigen kunnen.⁴⁷ De bundel van Frans Rens (1805-1874) vinden ze niet veel soeps en noemen ze spottend *Woorden, klank en spelling* en bij de vertaling van Bürgers *Lenore* door een verwante – volgens Schmook hun halfzus Sophie MacLeod-Fredericq (1819-1895) – hebben ze ‘moeite om, helemaal gutig, lippenbijtend, niet in een schamperlach uit te barsten’.⁴⁸ Virginie schrijft daarover in haar postuum gepubliceerde herinneringen:

Ik herinner mij, hoe zelfbewust en zelfingenomen zij [Sophie Fredericq] eens haar manuscript te voorschijn haalde en het aan Rosalie en mij voorlas. Wij waren weliswaar nog kinderen, kenden niets van metrick, tenminste niet de technische benamingen van de onderscheiden verzensoorten, maar hadden reeds veel gelezen, en voelden bij intuïtie wat met rijm of maat of klemtoon niet in orde was. Van bij de eerste regels reeds keken wij elkaar, met opgetrokken oogschelen, veelbeduidend en verwonderd aan...⁴⁹

Hoewel ze opnieuw het onbewuste en intuïtieve aspect van hun inzicht benadrukt en eraan toevoegt dat ze beiden te schuchter waren om hun ongunstige mening te laten kennen, presenteert ze zichzelf en haar zus niet als onbekwaam of beperkt in visie.

Ook in hun vroege satirische schetsen, die evenmin voor publicatie waren bestemd, stellen de zussen zich zelfzeker en scherpzinnig op, zelfs tegenover gevestigde namen als Karel Lodewijk Ledeganck (1805-1847), Frans Rens en J.F.J. Heremans (1825-1884).⁵⁰ In *Onze Rensen* worden ook heel wat vrouwelijke letterkundigen opgevoerd, die net als de mannelijke literatoren in hun hemd worden gezet. Mevrouw Courtmans (1811-1890), Maria d'Huyghelaere (1813-1887) en mevrouw Van Ackere (1804-1884) duiken geregeld in de karikaturen op. Het is geen bitsige afrekening met hun voorgangsters, maar het wijst op de afstand die de jonge meisjes ten opzichte van de oudere generatie zouden innemen.

Bescheidenheid is evenmin te vinden in een brief aan De Cort, waarin Virginie Loveling zich behoorlijk assertief toont als ze schrijft:⁵¹

Het kan in de poëzy zeer schoon zijn als de gedachten wat verbloemd of niet duidelijk uitgedrukt zijn maar in den omgang of briefwisseling met vrienden kan ik het niet goedkeuren; denkt Gij niet met mij dat het veel beter is alles rechte te zeggen dan eene verborgen meening onder onze woorden te doen schuilen? Ik doe dat laatste nooit en hoop dat Gij zulks van mij niet meer denken zult.

Ze weet ook goed waartoe ze in staat is bij haar pogingen om aan het begin van de jaren tachtig een journalistieke bijverdienste te bemachtigen, en laat het niet na om tegenover haar neef haar 'specialiteiten' in de verf te zetten.⁵² Over de handelswijze van de redactie van *La Flandre Libérale*, die haar geen auteursexemplaren toestuurt maar haar wel een abonnement aansmeert, is ze niet te spreken: 'Dat ik de broek aanheb ziet gij, en ik schrijf u om het u te toonen, het spijt mij, dat zij het niet weten. [...] Ik zie niet waarom ik beleefd zou moeten zijn tegen zulke botterikken.'⁵³ Haar protest, noch dat van Fredericq krijgt enig gevolg. Ze ervaart het als een belemmering van haar engagement. Als Loveling enige maanden later een exemplaar met een artikel van haar hand naar haar vriendinnen Warburg en Bergmann wil sturen, wordt dat door de nalatigheid van de redactie opnieuw verhinderd. Ze besluit in een brief aan haar neef:⁵⁴

Uw vader heeft mij en Tante Rosalie nog beschuldigd, dat wij ons met geene sociale of politieke kwestien bezig hielden, thans moet hij overtuigd zijn, dat zulks mij door de mannen der liberale partij zelve onmogelijk gemaakt wordt. Ik ben boos op mij zelve hun dit laatste artikel gegeven te hebben, hunne voorgaande handelswijze had mij er moeten van afhouden, maar ik wilde geene rancune hebben, en had zelf reeds een ander artikel in het hoofd, dat ik mij thans wel zal wachten op te schrijven. Nooit heb ik bij de vulgaire flaminganten zulke onbeschoftheid ontmoet.

Loveling stuurt daadwerkelijk enkele jaren geen artikels meer in, maar houdt zich ondertussen wel in stilte met politieke en sociale kwesties bezig. Hoewel politiek bij uitstek als een mannelijk domein geldt, is dat het domein waarop Loveling, eerst verhuuld en later onder eigen naam, hoge ogen gooit. Na een reeks sarcastische en antiklerikale artikelen in *La Flandre Libérale* publiceert ze telkens een politieke roman. Met *In onze Vlaamsche gewesten. Politieke schetsen*, die ze aanvankelijk onder de schuilnaam W.G.E. Walter publiceert, en met de tweede roman *Sophie* neemt ze onomwonden stelling in het ideologische debat. Loveling kiest voor een uitgesproken ‘mannelijk’ genre en zet zich af tegen de moraliserende, didactische en populaire verhaalkunst van Conscience of Courtmans-Berchmans.

De schrijfster maakt, zeker wanneer ze een gevestigde waarde is, geregeld kenbaar dat ze tot weinig aanpassingen of correcties bereid is.⁵⁵ Aanvankelijk reageert ze niet rechtuit op aangebrachte correcties en houdt ze haar eigenzinnige visie binnen de eigen gelederen. Bij de eerste publicaties van haar poëzie in Frans Rens’ *Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje* laat ze hem ‘achter de rug’ verstaan dat het haar grieft om haar werk, waaraan met veel geduld was gewerkt, met ‘een dwaze wijziging te zien verschijnen’.⁵⁶

Die ellendige pennestrepn, zonder oordeel of bedenking aangebracht! Alsof wij daarenboven vertrouwen stelden in zijn kunstsmaak! Wel is waar, beperkte alles zich tot het veranderen van een enkel woord soms, doch wij waren jaloersch van ons werk, vreemde inmenging werd niet geduld en wij zouden aan zijn keur-verzameling niet meer hebben medegedaan had hij [– ook achterrug –] de belofte niet afgelegd in het vervolg den vorm van onze gedichtjes onbepaald te eerbiedigen.

In het vervolg van haar carrière zal ze erop staan om zelf de proeven te corrigeren.⁵⁷ Bij de herdruk van *In onze Vlaamsche Gewesten* is Loveling aanvankelijk niet geneigd om wijzigingen aan te brengen in haar tekst.⁵⁸ Toch dankt ze August Gondry (1841-1891) om zijn verbetering van de proeven en houdt ze zich aanbevolen voor andere opmerkingen.⁵⁹ Ze motiveert haar wens niet door zich als een leerlinge tegenover haar leermeester te presenteren, maar wel als een auteur tegenover haar lezers.⁶⁰ Ook tijdens haar medewerking aan *Volkskunde* staat ze De Cock toe om haar teksten naar zijn goedgevallen te verbeteren, aangezien hij op dat vlak beter is onderlegd, op voorwaarde dat ze telkens de proeven ontvangt.⁶¹

Loveling houdt van gefundeerde kritiek, maar verdedigt telkens haar keuzes. Wanneer haar neef Paul Fredericq commentaar geeft bij *Het hoofd van 't Huis* (1883) is ze blij om zijn eerlijkheid en stelt ze dat zijn opmerkingen haar nooit zullen kwetsen, maar benadrukt ze dat het laatste hoofdstuk stroef *moet* zijn om haar opvatting te illustreren.⁶² Wat *Sophie* betreft, zal Loveling – opnieuw om haar reputatie te beschermen – in een open brief, die in drie kranten wordt gepubliceerd, op de voorgrond treden en benadrukken dat zij niets van haar woorden wil wijzigen of terugnemen.⁶³ Ten opzichte van haar neef Cyriel Buysse (1859-1939) neemt ze zelfs de rol van deskundige op. Buysse schrijft over het begin van zijn carrière: 'Mijn tante Virginie Loveling meende dat er wel iets in mij stak, en moedigde mij aan. Dat was het begin van wat nog niet geëindigd is.'⁶⁴ Loveling stelt zich enigszins als mentor op en introduceert zijn debuut 'Het erfdeel van Onkel Baptiste' in 1885 in *Het Volksbelang*.⁶⁵ Ze helpt in 1886 ook bij de publicatie van de novelle 'Broeder en zuster' in het *Nederlandsch Museum*⁶⁶ en raadt hem aan om de herinneringen van een familielid tot een verhaal te verwerken.⁶⁷

Vooraf in ongepubliceerde stukken en in brieven laat Loveling haar bescheidenheid varen en toont ze dat ze niet zo vooringenomen of bedeesd is als haar eerdere uitspraken lieten uitschijnen. Ze zet zich af tegen haar voorgangers, weet waartoe ze in staat is, zet haar specialiteiten in de verf en geeft aan dat ze tot weinig aanpassingen bereid is. Ze kruipt niet in de rol van leerlinge, maar stelt zich op als auteur en zelfs als mentor. Als haar goede naam op het spel staat, laat ze ook haar eigengereide visie blijken in een open brief.

3.2. Het pseudoniem als spel

Als Loveling haar bijtende reacties op het ultramontaanse blad *Le Bien Public* naar *La Flandre Libérale* stuurt, is het voor de schrijfster, die dan nog in het streng katholieke Nevele woont, van groot belang om onbekend te blijven. Ze kiest ervoor om haar bijdragen anoniem te plaatsen of met W. of W.W. te ondertekenen. Ook haar debuutroman *In onze Vlaamsche gewesten* laat ze met het mannelijk geconnoteerde pseudoniem W.G.E. Walter verschijnen. Volgens Vanacker doet ze dat onder meer om de stelling van haar werk kracht bij te zetten: 'het was in Vlaanderen gevaarlijk zich tegen de geestelijkheid te keren'.⁶⁸

Pas na haar beslissing begin 1880 om van Nevele naar het liberalere Gent te verhuizen, denkt Loveling eraan om haar naam bekend te maken.⁶⁹ Wanneer er in die periode sprake is van een Franse vertaling van *In onze Vlaamsche gewesten* schrijft ze aan Paul Fredericq: 'Ik heb ook aan Albert [Fredericq] geschreven, dat, nu ik volkomen onafhankelijk van de geestelijken ben, ik wellicht mijnen naam op de vertaling zou laten zetten. Wat zoudt gij mij raden?'⁷⁰ Even later deelt Fredericq de ware identiteit van W.G.E. Walter mee in een recensie van haar *Drie Novellen*

(1879).⁷¹ Loveling stelt expliciet dat ze daartegen geen bezwaar heeft.⁷² De mededeling van Fredericq blijft evenwel onopgemerkt in de literaire wereld.⁷³ In een brief uit augustus 1880 meldt Loveling dat ze het werk heeft ingestuurd voor de Vijfjaarlijkse Prijs voor Nederlandse Letterkunde en dat haar auteurschap nu wel zal uitkomen en 'inslaan zonder eenigen twijfel'.⁷⁴

Loveling kiest niet zozeer voor een mannelijk pseudoniem om het dilemma tussen haar auteurschap en haar vrouwelijkheid te ontlopen of een objectieve behandeling van critici te krijgen,⁷⁵ maar uit angst voor politieke gevolgen of reacties in haar devote omgeving. Als haar auteurschap uiteindelijk bekend raakt, duiken in literaire kringen dan ook geen reacties op waarin zij wordt verweten aan haar 'vrouwelijkheid' te verzaken door haar politieke stellingname. Door de verzuiling was haast iedere auteur overigens verplicht om de verwantschap met een bepaalde ideologische familie als uitgangspunt voor zijn of haar openbaar optreden te nemen.⁷⁶

Toch blijft haar keuze voor een mannelijk pseudoniem vrij uniek in het negentiende-eeuwse Vlaanderen.⁷⁷ Zoals Erica van Boven aantoon, hanteren negentiende-eeuwse schrijfsters meestal een pseudoniem of benaming waarmee ze hun vrouw-zijn niet verbergen maar juist benadrukken.⁷⁸ Van Boven vindt maar weinig schrijfsters bij wie de pseudoniemkeuze niet ingegeven lijkt door bescheidenheid, schaamte, verlegenheid of angst. Alleen Mina Krüseman (1839-1922) en Louise Stratenus (1852-1908) neigen veeleer naar een zekere ijdelheid en zelfvergroting die haaks staat op de gebruikelijke 'vrouwelijke' literaire opstelling.⁷⁹ De meeste schrijfsters presenteren zich expliciet als echtgenote of weduwe en suggereren 'dat ze als keurig getrouwde mevrouwen er niet op uit waren de aan vrouwen gestelde grenzen te doorbreken, de traditionele taak en bestemming van vrouwen aan te vechten'.⁸⁰ Andere vrouwen vermelden niet de naam van hun echtgenoot, maar kiezen voor een neutraal maar duidelijk vrouwelijk pseudoniem.⁸¹ Ten slotte publiceren sommige vrouwen ook onder een prenoniem,⁸² of gebruiken ze hun initialen. Ze proberen hierdoor zo min mogelijk op te vallen en tonen weinig letterkundige pretenties.

Loveling houdt het bovendien niet bij dat ene mannelijke pseudoniem. Hoewel ze het merendeel van haar werk onder haar eigen naam publiceert, hanteert ze voor enkele volkskundige bijdragen het neutrale 'A.P. Samien' en geeft ze onder het pseudoniem 'Louis Bonheyden' samen met Cyriel Buysse de roman *Levensleer* (1912) uit. Een dergelijk spel met maskerades en dubbelgangers komt bijzonder weinig voor bij vrouwelijke auteurs.⁸³ Hoewel het pseudoniemgebruik van Loveling niet per definitie op zelfvergroting of artistieke geldingsdrang wijst,⁸⁴ geeft ze hiermee toch blijk van een zelfbewuste visie op haar schrijverschap. Uniek is bovendien dat Loveling rond het pseudoniem W.G.E. Walter een mystificatie creëert, wat eveneens een zeker schrijversego veronderstelt.⁸⁵ Loveling stuurt zelf naar de redactie van het *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkunde* (1878) een levensbeschrijving van de heer Walter:⁸⁶

WALTER (Willebrordus Gerulfus Edmundus), geboren te Brugge 13 Januari 1851, werd eerst opgeleid in het college van Sinte Barbara, daarna leerling in het kleine Seminarie te Roeselare. In 1871 zeide hij der [sic] theologische studiën vaarwel en vestigde zich als handelaar te Gent, waar hij mede-eigenaar is eener fabriek van chemische meststoffen. Hij schreef: *In onze Vlaamse Gewesten. Politieke Schetsen*. Gent 1877.

Wanneer Paul Fredericq, na de ontvangst van de laatste aflevering van het woordenboek, zijn tante geamuseerd vraagt of die 'farce' van haar of Heremans is,⁸⁷ antwoordt Loveling:⁸⁸

Van mij. Doch ik had mij met de hoop niet geleid, dat het tot stand zou gekomen zijn. [...] Het is iets bijzonders! Zelfs groote triepen [fouten] voor zijne studiegenooten van het K.[lein] S[eminarie]. Zulke défecties worden nooit bekend en zorgvuldig verborgen. Was dat niet goed uitgedacht?

3.3. Literatuur vóór alles

Loveling hield haar leven en werk strikt gescheiden.⁸⁹ Haar wens om niet als publiek auteur op de voorgrond te treden, zo min mogelijk portretten te laten circuleren en geen lezingen te geven, zijn symptomen van die houding. Toch wijst haar uitdrukkelijke eis om niet in de spotlights te staan niet alleen op schroom en bescheidenheid, maar kan het ook als een teken van haar professionalisering worden gezien. Door de beelden van haar levensloop, als vrouw, niet met haar literaire carrière, als auteur, te laten samenvloeien, kon zij haar werk voor zich laten spreken en haar auteurschap het volle gewicht geven. Behalve de open brief en de genoemde pogingen om het karikaturale beeld van haar als 'buitenjuffer zonder geestesontwikkeling' bij te stellen, heeft Loveling weinig moeite gedaan om haar professionaliteit gestalte te geven door actief in te grijpen in de beeldvorming. Integendeel: al vroeg in haar carrière meldt ze aan Maurits Hendrik van Lee (1832-?): 'Het zou mij waarlijk moeilijk zijn u bijzondere gebeurtenissen uit mijn leven te melden. Ik ken er geene. Overigens moet ik u bekennen, dat ik tegen alle biografiën [sic] van levende personen ben en liefst volkomen daaruit gelaten blijf.'⁹⁰ In plaats van haar grote intellectuele bagage te benadrukken en daardoor haar aanspraak op symbolisch kapitaal te vergroten, kiest Loveling ervoor om haar werk centraal te stellen.

Het motief zal haar hele leven aanwezig blijven. Nadat Paul Fredericq eind 1882 een vraag om biografische informatie heeft gekregen,⁹¹ laat ze hem weten: 'ik heb altijd eenen grooten tegenzin gehad in biografiën [sic] van nog levende personen. Daarom hoe minder gij M. Heuvelmans helpt, hoe liever ik het zal hebben.'⁹² Ze is niet te spreken over de zeer welwillende maar onnauwkeurige 'besembindersbio-

graphie', die Flor Heuvelmans (1858-1931) uiteindelijk schreef,⁹³ en vreest dat de biografie in de bloemlezing *Nos poètes flamands* zal worden gepubliceerd.⁹⁴

Uwe kaart alarmeert mij: eene biografie à sensation! Gij kunt denken, hoe dit mij mishaaft. Ik geloof, dat ik niet mijn portret aan D.[e] S.[eyn] zal geven, zooals ik het had beloofd. Ik vind het schandelijk aldus iemand in zijn geprivéerd leven te achtervolgen en te dwingen confidencies te schrijven of anders in tripen [met fouten] voor de oogen van het publiek te brengen. Is daar niet tegen te komen? Indien gij kunt, tracht dat S.[techer] weigert daaraan mee te doen.

Pas in 1895 geeft Loveling toe aan de herhaalde verzoeken die ze op dat vlak krijgt. Op vraag van A.W. Stellwagen (1844-1918) schrijft ze haar mémoires, waaruit hij informatie mag putten voor zijn *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen* (1896).⁹⁵ Behalve aan Stellwagen en Maurits Basse (1868-1944) weigert ze elk verzoek om biografische informatie. In 1908 meldt ze aan uitgever Smeding (1866-1941) dat ze in zijn 'Letterkundig Overzicht' alleen haar werk en niet haar leven vernoemd wil zien,⁹⁶ en ook in 1912 drukt ze De Cneudt op het hart dat hij in zijn geplande lofrede haar persoon er volledig buiten moet laten.⁹⁷

Andere aspecten van Lovelings schrijverschap sluiten bij de scheiding tussen het professionele en persoonlijke leven aan. Loveling gebruikt in haar correspondentie vrijwel altijd het generieke 'schrijver' of 'auteur' en dringt daardoor, afgezien van haar vroege uitspraken aan De Cort, haar vrouw-zijn naar de achtergrond. Ze vraagt aan Leopold om haar de recensies van haar *Drie Novellen* (1879) te signaleren, want 'zonder vrienden hulp loop ik gevaar hier in het Zuiden nooit iets over het boek te vernemen, wat toch voor eenen *schrijver* niet aangenaam is' (mijn cursivering, lv).⁹⁸ Over haar bijdragen aan *Volkskunde* vraagt ze aan De Cock: 'Weet gij er iets van doe mij dan het genoegen het mij eens te schrijven. Een *auteur* heeft immers bestendig aanmoediging nodig' (mijn cursivering, lv).⁹⁹ Aan haar vriend-burgemeester Jan van Rijswijck (1853-1906) laat ze weten: 'Een *schrijver* heeft belangstelling nodig om tot werkzaamheid aangezet te worden en waardering vinden bij een man als gij is opwekkend' (mijn cursivering, lv).¹⁰⁰

De scheiding tussen leven en literatuur moet in het geval van Loveling niet enkel als een terugtrekking in de private sfeer worden gezien. Het wijst evenzeer op het grote belang dat zij hecht aan het literaire werk en toont dat ze terugdeinst voor een al te biografische invulling van haar schrijverschap.

4. Conclusie

Loveling heeft in de ogen van de buitenwereld steeds haar 'vrouwelijkheid' bewaard. Zowel in haar gesprekken met De Cort, waarin ze de topos van de bescheidenheid inzet, als bij haar openbare optredens, waar ze zelf niet het woord neemt, als bij haar vraag naar anonimiteit uit een gevoel van onzekerheid, houdt ze zich

aan de regels van het fatsoen. Ze gaat aanvankelijk mee in het dominante vertoog over het vrouwelijke bewustzijn, stelt zich discreet en teruggetrokken op en eist geen centrale plaats op in het literaire veld. Ze weet daardoor een verregaande masculinisatie in de beeldvorming te vermijden en wint daarmee de goedkeuring van de literaire goegemeente. Pas als haar reputatie werkelijk op het spel staat, grijpt ze in en treedt ze op de voorgrond.

Verder laat ze tegelijk, voornamelijk in intieme kring, haar bescheiden houding varen en neemt ze zelfs de rol van mentor op. In haar brieven en ongepubliceerde bijdragen presenteert ze zich niet als een specifiek vrouwelijk auteur en maakt ze haar visie zonder enige schroom kenbaar. Loveling beseft wat ze kan, geeft aan wat ze wil en stelt zich nooit als leerlinge op maar als deskundige. Ze begint met haar zus al op jonge leeftijd te publiceren en kiest later met haar politieke romans voor een uitgesproken 'mannelijk' genre. Daarnaast gaat ze door haar eigenzinnige pseudoniemgebruik niet mee in de gangbare traditie van zelfverkleining en schuift ze vooral haar werk en niet haar eigen leven op de voorgrond.

Daarbij zijn externe omstandigheden soms als oorzaak aan te wijzen voor de evolutie in haar sociaal-literaire gedrag. Hoewel ze aanvankelijk een rol als literaire critica stellig afwijst, lijkt ze later door een zekere financiële druk wel bereid om een kroniek te verzorgen en geeft ze ook aan dat ze zich daar zeker toe in staat voelt. Wanneer ze eerst niet geneigd lijkt om haar roman onder eigen naam uit te brengen uit schrik voor de clerus, zorgt haar verhuizing naar Gent ervoor dat ze haar naam niet langer verborgen houdt. Haar wens om geen portretten of biografieën te verspreiden, niet op de voorgrond te treden en het woord niet te nemen, verdwijnt ten slotte op de achtergrond als haar goede naam in het gedrang komt. Ze stemt in met een huldiging, wijst critici terecht die haar voorstellen als een naïeve 'buiten-juffer' en publiceert een open brief waarin ze haar standpunten verdedigt. Het was haar ontwerp en uitbouw van een zinvol leven, waaraan noch het etiket 'vrouwelijk' noch het etiket 'mannelijk' recht doen, en waar zelfs 'androgyn' de invulling van haar schrijverschap niet dekt.

Bibliografie I: Secundaire literatuur

- Boven, Erica van,** *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek, 1898-1930*, Sara/Van Gennep, Amsterdam, 1992.
- Boven, Erica van,** 'Ver van de literatuur. Het schrijverschap van Ina Boudier-Bakker,' in: *Nederlandse letterkunde*, jrg. 2, 1997, nr. 3, pp. 242-257.
- Boven, Erica van,** 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900,' in: *Nederlandse letterkunde*, jrg. 3, 1998, nr. 4, pp. 309-326.
- Boven, Erica van,** 'What's in a pseudonym? Pseudoniemen als schrijversstrategie,' in: *Literatuur*, jrg. 20, 2003, nr. 3, pp. 22-25.

- Demoor, Marysa**, 'Eva's vijgeblad: vrouwelijke auteurs achter een mannelijke façade,' in: *Schoppenvrouw*, jrg. 15, 1993, nr. 76, pp. 8-9.
- Elslander, Antonin van (red.)**, 'De 'Biografie' van Virginie Loveling,' in: *Studia Germanica Gandensia*, jrg. 5, 1963, pp. 77-126.
- Elslander, Antonin van**, 'De gezusters Loveling,' in: *Oostvlaamse Literaire Monografieën, Cultureel Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen*, jrg. 35, 1992, 10, pp. 133-193.
- Elslander, Antonin van, en Anne Marie Musschoot (red.)**, 'Correspondentie van de gezusters Loveling. Brieven van en aan Paul Fredericq I,' in: *Mededelingen van het Cyriel Buyssegenootschap*, jrg. 9, 1994a, pp. 67-175.
- Elslander, Antonin van, en Anne Marie Musschoot (red.)**, 'Correspondentie van de gezusters Loveling. Brieven van en aan Paul Fredericq II,' in: *Mededelingen van het Cyriel Buyssegenootschap*, jrg. 10, 1994b, pp. 31-156.
- Heymans, Gerardus**, *Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung*, Barth, Leipzig, 1911.
- Huberts, W.J.A., W.A. Elberts en F.J.P. van den Branden**, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse Letterkunde*, A.J. van den Sigtenhorst, Deventer, 1878.
- Loveling, Virginie**, *Sophie*, Liberaal Archief, Gent, 1999.
- Musschoot, Anne Marie**, 'Stoombootindrukken door Virginie Loveling. Ter verantwoording,' in: *Mededelingen van het Cyriel Buyssegenootschap*, jrg. 19, 2003, pp. 145-174.
- Musschoot, Anne Marie, en Joris van Parys**, 'Correspondentie van de gezusters Loveling. Brieven van en aan Frans de Cort (1869-1875),' in: *Mededelingen van het Cyriel Buyssegenootschap*, jrg. 20, 2004, pp. 67-88.
- Persyn, Jules**, *Kritisch Kleingood*, Haseldonckx, Hoogstraten, 1920.
- Roses, Max**, *Derde schetsenboek*, Hoste, Gent, 1885.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A.**, 'Het "mannelijk" schrijverschap van A.L.G. Bosboom-Toussaint,' in: *Nederlandse letterkunde*, jrg. 1, 1996, nr. 1, pp. 71-83.
- Schmook, Ger (red.)**, 'Virginie Loveling. Herinneringen aan Frans Rens (1905),' in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1949a, pp. 87-109.
- Schmook, Ger (red.)**, 'Virginie Loveling. Herinneringen aan Frans Rens II,' in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1949b, pp. 113-137.
- Schmook, Ger**, *Onze Rensen*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Antwerpen – Brussel – Gent – Leuven, 1950.
- Showalter, Elaine**, *A Literature of their Own. British Women Novelists from Brontë to Lessing*, Princeton University Press, London, 1977.
- Stellwagen, A.W.**, *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*, H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1896.
- Stynen, Ludo**, 'Duitsland, zomer 1918. De laatste reis van Virginie Loveling,' in: *Restant*, jrg. 23, 1996, nr. 1/2, pp. 217-223.
- Stynen, Ludo**, *Rosalie en Virginie. Leven en werk van de gezusters Loveling*, Lannoo, Tiel, 1997.
- Vanacker, Daniël**, 'Virginie Loveling en de schoolstrijd,' in: *Mededelingen van het Cyriel Buyssegenootschap*, jrg. 3, 1987, pp. 91-136.
- Vanacker, Daniël**, 'Correspondentie van de gezusters Loveling. Brieven van en aan Paul Fredericq III,' in: *Mededelingen van het Cyriel Buyssegenootschap*, jrg. 13, 1997, pp. 105-137.

Witte, Els, 'De 19de-eeuwse literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd', in: Deprez e.a. (red.), 2003, pp. 1-92.

Bibliografie II: Bronnen

- Anoniem**, Knipsel met gedrukte tekst en aantekening, Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), Hs 3426/A, 44.
- Daelen, Siska van**, 'Sonnet aan Virginie Loveling,' *De Vlaamsche Wacht* 5, 1912, 4.
- Fredericq, Paul**, 'Virginie Loveling, *Drie Novellen*', *L'Athenaeum belge* 3, 1880, 3, 56.
- Loveling, Virginie**, 'Het doel van middelbaar onderwijs voor meisjes, door Mr. A.M. de Cock,' *De Toekomst* 15, 1871, 385-387.
- Loveling, Virginie**, 'Eenige bemerkingen op sommige strofen van Ledegancks gedicht "De hut in 't Woud",' *De Toekomst* 18, 1874, 117-121.
- Loveling, Virginie**, 'Iets over Andersens vertellingen,' *De Toekomst* 18, 1874, 313-321.
- Loveling, Virginie**, *Een winter in het Zuiderland*, Hoste, Gent, 1890.

Noten

- 1 Knipsel met gedrukte tekst en aantekening, Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), Hs 3426/A, p. 44.
- 2 Knipsel UBG, p. 44.
- 3 Schmook (1949b), p. 121.
- 4 Van Elslander (1963), p. 22.
- 5 Van Elslander (1992), p. 139.
- 6 Schmook (1950).
- 7 E.B. ter Horst aan Virginie Loveling, 27 maart 1870, UBG, Hs 3426/A, p. 10.
- 8 Siska van Daelen, 'Sonnet aan Virginie Loveling,' *De Vlaamsche Wacht* 5, 1912.
- 9 Van Boven (1997), p. 255.
- 10 Van Boven (1997), p. 255.
- 11 Van Boven bespreekt in haar studie de visie van G. Heymans (1911), die in *Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung* bewustzijnsvernauwing en emotionaliteit de centrale eigenschappen van vrouwen noemt, waardoor ze partijdig en subjectief zijn en het concrete boven het abstracte prefereren (Van Boven (1992), p. 188).
- 12 Loveling aan Frans de Cort, 2 april 1871, Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) – Letterenhuis, L863/B1, nr. 18419/2 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 75-76).
- 13 Loveling aan De Cort, 13 april 1871, AMVC, L863/B1, nr. 18419/6 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 76).
- 14 Virginie Loveling, 'Eenige bemerkingen op sommige strofen van Ledegancks gedicht "De hut in 't Woud",' *De Toekomst* 18, 1874, 117-121, en Virginie Loveling, 'Iets over Andersens vertellingen,' *De Toekomst* 18, 1874, 313-321.

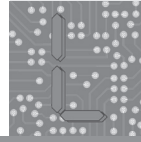
- 15 Loveling aan De Cort, 25 februari 1874, AMVC, L863/B1, nr. 24747/2 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 85-86).
- 16 Loveling aan Paul Fredericq, 20 juli 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander & Musschoot (1994b), p. 54).
- 17 Loveling aan Fredericq, 24 oktober 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander & Musschoot (1994b), p. 58).
- 18 Loveling aan Fredericq, 19 januari 1881, UBG, Hs 3426/E, p. 3 (Van Elslander & Musschoot (1994b), p. 67).
- 19 Loveling aan Fredericq, 19 januari 1881, UBG, Hs 3426/E, p. 3 (Van Elslander & Musschoot (1994b), p. 67).
- 20 Virginie Loveling, 'Het doel van middelbaar onderwijs voor meisjes, door Mr. A.M. de Cock,' *De Toekomst* 15, 1871, 385-387.
- 21 Loveling aan De Cort, juni 1871, AMVC, L863/B1, nr. 18419/7 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 79-80).
- 22 Loveling aan De Cort, 18 juni 1871, AMVC, L863/B1, nr. 18419/5 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 78-79).
- 23 Loveling aan De Cort, 5 februari 1872, AMVC, L863/B1, nr. 18419/4 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 80).
- 24 Loveling aan Alfons de Cock, 14 oktober 1897, AMVC, L863/B1, nr. 13394/1032.
- 25 Loveling aan De Cock, 18 oktober 1897, AMVC, L863/B1, nr. 13394/1031.
- 26 Loveling aan De Cort, 15 oktober 1869, AMVC, L863/B1, nr. 18419.11 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 69-71); Loveling aan Van Lee, 16 april 1881, AMVC, L863/B1, nr. 173.882.
- 27 Eugène van der Linden aan Loveling, 31 december 1882, UBG, Hs 3426/E, p. 51; Loveling aan Fredericq, 18 juli 1883, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 103).
- 28 Op 19 maart 1881 organiseerde de genoemde loge een feestelijk banket als protest tegen de bekroning van de bundel *Gedichten* (1880) van de toen nog katholieke Pol de Mont. Voor de Vijfjaarlijkse Prijs voor Vlaamse Letterkunde (tijdvak 1875-1879) waren de *Nieuwe Novellen* (1876) boven haar politieke roman *In onze Vlaamsche Gewesten* (1877) verkozen en moesten zij het uiteindelijk afleggen tegen de dichtbundel van De Mont (Vanacker (1987), p. 116-117).
- 29 Loveling aan Fredericq, 26 november 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 62).
- 30 Fredericq aan Loveling, 26 november 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 65).
- 31 Loveling aan Fredericq, 17 december 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 66).
- 32 Loveling aan Fredericq, 4 maart 1881, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 74).
- 33 Loveling aan Arthur Cornette sr., 23 maart 1881, AMVC, L863/B1, nr. 37732/5.
- 34 Fredericq aan Loveling, 8 maart 1881, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 76); Fredericq aan Loveling, 23 oktober 1882, UBG, Hs 3426/E, p. 65 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 87).
- 35 Stynen (1997), p. 151-154.
- 36 Cornette aan Loveling, 8 november 1888, UBG, Hs 3426/P, p. 70.
- 37 Arthur Buysse aan Loveling, 23 april 1912, UBG, Hs 3427/A, p. 56.

- 38 Loveling aan Fredericq, 14 juni 1881, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 81); Edward van Bergen (Les Élèves de Thémis) aan Loveling, 3 april 1891, AMVC, L863/B2, nr. 12353/18-19; Loveling aan *De Nieuwe Courant*, maart 1906, UBG, Hs 3426/F, p. 162.
- 39 Loveling aan Fredericq, [poststempels: 9 en 10 juli 1910], UBG, Hs III 77 (Vanacker (1997), p. 111-112).
- 40 Loveling aan Fredericq, 18 januari 1912, UBG, Hs III 77 (Vanacker (1997), p. 115-118).
- 41 Loveling kreeg in 1895 de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Nederlandse Letterkunde voor haar roman *Een dure eed* (1892).
- 42 Loveling werd op 12 mei 1900 tot Ridder in de Leopoldsorde benoemd. Later zou zij nog tot Officier en Kommandeur worden gekroond.
- 43 Loveling aan Flor Heuvelmans, 24 februari 1883, AMVC, L863/B1, nr. 41248; Loveling aan De Cock, 22 oktober 1892, AMVC, L863/B1, nr. 13394.1045; Loveling aan Fredericq, 8 mei 1914 (afschrift in UBG, nalatenschap Maurits Basse, Hs III 69, p. 178).
- 44 Rooses (1885), p. 237.
- 45 Persyn (1920), p. 53.
- 46 Schenkeveld-Van der Dussen (1996), p. 71-72.
- 47 Stynen (1997), p. 26.
- 48 Schmook (1949b), p. 114.
- 49 Schmook (1949b), p. 114.
- 50 Stynen (1997), p. 31-32.
- 51 Loveling aan De Cort, 13 april 1871, AMVC L863/B1 (Musschoot en Van Parys (2004), p. 78).
- 52 Loveling aan Paul en Leon Fredericq, 4 februari 1880, UBG, Hs III 77, band 8, 1880.02.04 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 41-42).
- 53 Loveling aan Fredericq, 9 februari 1876, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994a), p. 145).
- 54 Loveling aan Fredericq, 24 mei 1876, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994a), p. 152).
- 55 Stynen (1997), p. 209.
- 56 Schmook (1949b), p. 131.
- 57 Loveling aan de Erven Bohn, 13 maart 1878, Universiteitsbibliotheek Leiden, BOH C75 (1878).
- 58 Loveling aan August Gondry, 1 mei 1882, Liberaal Archief (LA), archief Willemsfonds, 13.3.7524.
- 59 Loveling aan Gondry, 1 & 14 september 1882, LA, Willemsfonds, 14.1.7719 & 14.1.7736.
- 60 'Het is zeer moeilijk voor eenen schrijver na jaren nog iets bij een boek te voegen, de lezer weet beter dan hij of de juiste toon gevonden is.' (Loveling aan Gondry, 14 september 1882, LA, Willemsfonds, 14.1.7736).
- 61 Stynen (1997), p. 234. Loveling aan De Cock, 18 oktober 1897, AMVC L863/B1, nr. 13394/1031.
- 62 Loveling aan Fredericq, 6 januari 1882, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 85).
- 63 Na beschuldigingen in die richting zou ze een open brief publiceren in *Het Laatste Nieuws* (07.02.1913), die later werd overgenomen in *Het Volksbelang* (15.03.1913), en in *De Vlaamsche Gazet* (07.04.1913), UBG, Hs 3426/P, p. 190-191 en p. 196-198.
- 64 Cyriel Buyse aan Paul Wynants, s.d., AMVC, B995, nr. 86.827/127 (kopie).
- 65 Van Elslander (1985), p. 59-62.

- 66 Vervliet (1988), p. 101.
- 67 Stynen (1997), p. 21.
- 68 Vanacker (1987), p. 108.
- 69 Vanacker (1987), p. 113-114.
- 70 Loveling aan Fredericq, 14 januari 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 38).
- 71 Paul Fredericq, 'Virginie Loveling, *Drie Novellen*', *L'Athenaeum belge* 3, 1880, 3, 56.
- 72 Loveling aan Fredericq, 20 februari 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 44.
- 73 Vanacker (1987), p. 114.
- 74 Loveling aan Fredericq, 6 augustus 1880, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 57.
- 75 Vergelijk Demoor (1993), p. 8 en Van Boven (1998), p. 322-323.
- 76 Witte (2003), p. 64-65.
- 77 Enkel Anna de Weert zal haar recensies een tijdje met de naam Gideon ondertekenen (handschrift Anna de Weert, 'Anneken', p. 18 (Archief St.-John, Gent)), en Caecilia Ameye zal onder het pseudoniem Aeolus enkele lezersbrieven naar *Le Soir* sturen.
- 78 Van Boven (1998), p. 319.
- 79 Van Boven (1998), p. 320.
- 80 Van Boven (2003), p. 24. Voorbeelden voor het negentiende-eeuwse Vlaanderen zijn 'Vrouwe Van Ackere, geboren Doolaeghe', Maria Goutier-De Smet, 'Vrouwe Courtmans, geboren Berchmans' en Mathilde David-Van Peene. Opvallend is dat schrijfsters in Vlaanderen zich vooral in de negentiende eeuw als 'echtgenote van' presenteren, terwijl dat patroon zich in Nederland vooral tussen 1900 en 1930 manifesteert (Van Boven (2003), p. 309).
- 81 In het vrijzinnige deel van het Vlaamse literaire veld zijn het onder meer Johanna Filips (Clara Cogen-Ledeganck), Dina Demers (Gerardina Collaer-Feytmans), Ellen Corr (Hélène Mendiaux-Coremans), Siska van Daelen (Fanny Delvaux) en Eline Mare (Julie Ingenhoes-Geeraerd).
- 82 Voorbeelden uit Vlaanderen zijn Sophia, Pauline V., Mina, Paula, Hannah, Zenta of Caecilia.
- 83 Van Boven (2003), p. 23.
- 84 Van Boven (2003), p. 24.
- 85 Van Boven (1998), p. 323.
- 86 Huberts (1878), p. 753.
- 87 Fredericq aan Loveling, 26 december 1877, UBG, Hs 3426/E, p. 28.
- 88 Loveling aan Fredericq, 27 december 1877, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994a), p. 163.
- 89 Alleen in *Een Winter in het Zuiderland* laat ze haar discretie even achterwege, en ook in haar oorlogsdagboek zijn er passages waarin ze zich meer blootgeeft (Stynen (1996), p. 221). In enkele tot voor kort ongepubliceerde 'Stoombootindrukken' zijn eveneens persoonlijke emoties verwerkt (Musschoot (2003), p. 173).
- 90 Loveling aan Maurits Hendrik van Lee, 16 april 1881, AMVC, L863/B1, nr. 173.882.
- 91 Fredericq aan Loveling, 4 december 1882, UBG, Hs 3426/E, p. 16 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 91).
- 92 Loveling aan Fredericq, 5 december 1882, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 93).

- 93 Loveling aan Fredericq, 19 februari 1883, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 101).
- 94 Loveling aan Fredericq, 2 maart 1883, UBG, Hs III 77 (Van Elslander en Musschoot (1994b), p. 103).
- 95 A.W. Stellwagen aan Loveling, 5 oktober 1895, UBG, Hs 3426/B, p. 138.
- 96 L.H. Smeding aan Loveling, 22 februari 1908, UBG, Hs 3426/F, p. 185.
- 97 Richard de Cneudt aan Loveling, 17 maart 1912, UBG, Hs 3427/A, p. 14.
- 98 Loveling aan Leopold, 31 oktober 1879, AMVC, L863/B1, nr. 61984/9.
- 99 Loveling aan De Cock, 3 januari 1899, AMVC, L863/B1, nr. 13394/1026.
- 100 Loveling aan Jan van Rijswijck, 15 juni 1898, AMVC, L863/B1, nr. 46948/49.

Instinct. Dieren in wetenschap en fictie

Wiel Kusters (Universiteit Maastricht)

Abstract

This article is about animal science and animal fiction. My point of departure are two very dissimilar books on an interesting but difficult concept, i.e. 'instinct'. The first is *The study of instinct* (1951), a textbook for the newly established science of ethology, written by N. Tinbergen, lecturer in Animal behaviour at the University of Oxford, and *Poging tot instinct (An attempt to instinct)* (1956), the first collection of animal stories by the literary author A. Koolhaas. Both science and literature provide us with images of animals and animal behaviour. How can we relate the way animals are being represented in specimens of twentieth-century fiction to the construction of scientific knowledge in the same period and culture? By placing Koolhaas' stories in the context of an obvious paradigm shift in the study of animal behaviour since the thirties of the past century, I want to throw a new light on the special character of these tales, that have not been studied earlier from this perspective. We can observe now, that Koolhaas, teaching 'the indivisibility of all life', held onto to subjective experiences in animals, despite the growing risk of being accused of anthropomorphism, while the developing mechanomorphic scientific approach called ethology, would ignore the subjectivity of animal life and animal consciousness as a thing that could not be studied in a scientific way, or even did not exist.

Inleiding

Dit is een verhaal over literatuur en wetenschap. Ik zal die ontmoeting tussen wetenschappelijke theorievorming en literaire fictie hier arrangeren, uitgaande van twee boeken die in hun titel een boeiend maar moeilijk vatbaar begrip gemeen hebben: 'instinct'. Het gaat om *The study of instinct* uit 1951, een ethologisch handboek, geschreven door N. Tinbergen, toenmaals 'lecturer in Animal behaviour' aan de universiteit van Oxford, en *Poging tot instinct* uit 1956, de eerste bundel dierenverhalen van de literaire auteur A. Koolhaas.

Zowel wetenschap als literatuur leveren beelden van dieren, van diergedrag.¹ Hoe verhoudt zich de wijze waarop dieren worden gerepresenteerd in twintigste-eeuwse fictie tot de constructie van wetenschappelijke kennis in dezelfde tijd en dezelfde cultuur? Door werk van Koolhaas te plaatsen in de context van nieuwe ontwikkelingen in de dierpsychologie – een onmiskenbare paradigmawisseling – vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw, hoop ik nieuw licht te werpen op het bijzondere karakter van diens dierenverhalen, die niet eerder vanuit deze invalshoek bestudeerd zijn. Koolhaas' werk in deze context overziende, kunnen we vaststellen, dat deze schrijver met *Poging tot instinct* en latere verhalen de mentale vermogens en de emoties van dieren in vertellingen overeind heeft gehouden (ondanks het altijd al aanwezige, maar nu nog groeiende risico te worden beschuldigd van antropomorfisme), terwijl de zich ontwikkelende nieuwe, mechanomorfistische wetenschappelijke aanpak, die ethologie was gaan heten, de subjectiviteit van dierlijk leven en bewustzijn als niet natuurwetenschappelijk bestudeerbaar nadrukkelijk buiten beschouwing wenste te laten of soms zelfs non-existent leek te verklaren.

The study of instinct

Met *The study of instinct*² markeerde de Nederlandse bioloog Niko Tinbergen in 1951 een paradigmawisseling in de wetenschappelijke bestudering van diergedrag en luidde hij de doodsklok voor de oudere, dierpsychologische traditie, met onderzoekers als F.J.J. Buytendijk, A.F.J. Portielje en J.A. Bierens de Haan.

Tinbergen en zijn oudere Oostenrijkse collega Konrad Lorenz, die hij in 1936 op een symposium over 'instinct' in Leiden had ontmoet en met wie hij sindsdien een intensieve samenwerking had opgebouwd,³ wensten de studie van het diergedrag nadrukkelijk te funderen op een objectieve, natuurwetenschappelijke conceptualisering van het aloude begrip 'instinct', dat, wanneer het, zoals in de dierpsychologie, werd opgevat als een in laatste instantie niet voor onderzoek toegankelijk 'vitalistisch' oerfenomeen, niet een verklaring van diergedrag leverde, maar juist zélf wetenschappelijke verklaring vereiste. De benaderingswijze van Tinbergen en Lorenz was een evolutiebiologische, gericht op causale, in laatste instantie fysiologische, analyse en verklaring van aangeboren 'instincthandelingen' en 'vaste gedragspatronen'. De (eventuele) subjectieve ervaringen van dieren vormden geen onderdeel van hun studie. Dit in tegenstelling tot de praktijk van de meer geesteswetenschappelijk georiënteerde dierpsychologen,⁴ die zich bij de bestudering van aangeboren diergedrag vooral lieten leiden door wat zij zagen als de onmiskenbare intentionaliteit daarvan, en die de door hen aangewezen subjectieve verschijnselen bij dieren – weten, voelen, streven – mede als verklaringsgrond hanteerden.⁵ Kort samengevat: terwijl biologen zich volgens een onderzoeker als Bierens de Haan moesten laten informeren door de psychologische instinctenleer – typerend hier-

voor is zijn boekje *Animal psychology for biologists* (1929), met een hoofdstuktitel als 'The animal as a feeling and striving subject' – moesten psychologen zich volgens Tinbergen en Lorenz juist laten leiden door de (evolutie)biologie en zich verre houden van geesteswetenschappelijke speculaties.⁶ Veel aangeboren gedragspatronen zijn, volgens hen, net als de anatomische, morfologische bijzonderheden van een soort, te verklaren als evolutionaire adaptaties, die een beslissende bijdrage leveren tot de overlevingskans van het dier en zijn succes bij de voortplanting.

Voor hun baanbrekende werk op het terrein van de ethologie ontvingen Lorenz en Tinbergen in 1973 de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie.

Poging tot instinct (1)

In de jaren 1935-1939 publiceerde de journalist A. Koolhaas in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een aantal dierenverhalen die hij, aangevuld met een recent verhaal, in 1956 bundelde onder de essayachtige titel *Poging tot instinct*. Zijn eerste dierenverhalen, waaronder het verhaal waaraan de titel voor de bundel werd ontleend, ontstonden dus in de jaren waarin Tinbergen en Lorenz elkaar hadden leren kennen op een symposium aan de Leidse universiteit over het onderwerp 'instinct' en in steeds vruchtbaarder samenwerking bezig waren de grondslag te leggen voor een nieuwe, nadrukkelijk als objectief opgevatte wetenschap van diergedrag. Waar Tinbergen en Lorenz bezig waren met de 'studie' van instinct deed Koolhaas een 'poging tot'. Maar wat betekende dat laatste? Het ligt voor de hand het antwoord op deze vraag eerst maar eens te zoeken in het titelverhaal van zijn eerste bundel.

Hoofdpersonen in 'Poging tot instinct' zijn een spreekwiel met de doodgewone naam Jan en een postduif, getooid met de minder alledaagse naam Reinier. Behalve een soortverschil lijkt er een klasseverschil mee te spelen. Reinier is in het bezit van iets heel bijzonders, het 'postduiveninstinct', iets wat hij zelf niet uit kan leggen, iets wat je volgens hem moet hebben om te weten wat het is.⁷ Juist om dat instinct, waarvan Jan zou willen weten wat het 'eigenlijk' is, en dat hij, zo is de suggestie, ook zelf wel zou willen bezitten, kijkt Jan hoog tegen Reinier op. Daartoe uitgenodigd door de hooghartige en ook lichtelijk gemene postduif en in overeenstemming met een lang gekoesterde wens, vliegt Jan een keer met de bewonderde duiven mee. Die poging om het geheimzinnige instinct dat de duiven feilloos terugbrengt naar hun platte dak in de praktijk werkzaam te zien, mee te beleven wellicht en daardoor te begrijpen, wordt hem bijna fataal. Door de duiven in de steek gelaten en volledig uitgeput door het hoge en snelle vliegen, waarvoor hij niet is toegerust, belandt hij in een boomgaard die hij niet herkent, bij vreemde spreekwielen. In die beangstigende omgeving wordt hij steeds depressiever en ziet de dood in de ogen. Tot hij tien dagen later door een bevriende spreekwiel, Dorus, uit zijn ellende wordt gered en mee naar huis genomen. Naar de eigen boomgaard, vlak naast de

vreemde boomgaard waarin hij verzeild was geraakt. Koolhaas schrijft dan: 'Op het plat zaten de duiven, zoals zij er altijd al gezeten hadden. Dom en vol instinct. De postduif Reinier had in die tien dagen er weer een prijs bij gewonnen [...]'.⁸

Subjectieve ervaringen en de bestudering van instinct

De verbinding van succesvol instinct met domheid, zoals Koolhaas ze hier in verband met duiven expliciet tot stand brengt, was in de geschiedenis van het ethologisch onderzoek niet ongewoon. De Amerikaanse bioloog C.O. Whitman bijvoorbeeld, die door Lorenz en Tinbergen als een van hun directe voorgangers werd beschouwd, schreef in zijn *Animal behaviour* van 1898 over duiven, zijn favoriete onderzoeksdieren, dat het overwegend zeer domme dieren zijn.⁹ Dieren zijn zich in het algemeen niet bewust van de biologische functie van hun instinctieve gedragingen. Maar dat wil nog niet zeggen, aldus Whitman, dat ze geen emoties kennen. Niet alleen hebben ze subjectieve ervaringen, deze gevoelens garanderen dat hun instinctieve gedrag succesvol is. Het veroorzaakt lustgevoelens, die de uitvoering van het aangeboren gedragspatroon tot een aantrekkelijk vooruitzicht maakt. Door Konrad Lorenz, die in vergelijking tot zijn collega Tinbergen minder afkerig was van het onderwerp subjectieve ervaring bij dieren, werden de acties die verbonden waren met een streven naar de genoemde lustbeleving niet tot de eigenlijke instincthandelingen gerekend, maar wel waargenomen, beschreven en wetenschappelijk relevant geacht, ook al stond hij nu voor het probleem hoe subjectieve en objectieve processen aan elkaar gekoppeld konden worden.¹⁰

Lorenz was als etholoog geen objectivistische diehard. In zijn populaire *Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen* (1949), dat in vele talen werd vertaald en een internationale best- en longseller bleek, riep hij met graagte beelden op van ontmoetingen en vriendschappen met (hogere) dieren, wezens met wie hij ook als onderzoeker in een betekenisvolle ik-jij-relatie kon staan. Het leverde dikwijls ontroerende bladzijden op, die ook nu nog het lezen meer dan waard zijn. Empirie, inlevingsvermogen en verbeelding gaan er hand in hand. Prachtig is het bijna tot een novelle uitgegroeide relaas van Lorenz' ervaringen met kauwen, 'Blijvende gasten', inclusief wat Lorenz noemt de 'liefdesroman' van een driehoeksverhouding tussen vogels die hij Rechtsrood, Blauwgeel en Linksgroen heeft genoemd. En ook al is de schrijver etholoog en niet dierpsycholoog in de pejoratieve betekenis die het nieuwe onderzoeksparadigma aan die term gaf, hij schrijft over het gedrag van deze vogels in termen van liefde, jaloezie enzovoort. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw zouden we een boek als *Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen*, door mij hierboven 'bijna een novelle' genoemd, wellicht kunnen rekenen tot het in opmars zijnde genre van de literaire non-fictie.

Tegen het mogelijk bij sommige lezers opkomende verwijt dat hij zijn dierlijke personages te zeer zou vermenschlijken bracht Lorenz in het midden dat dit zeker

niet het geval was: het ‘al te menselijke’ (zinspelend op Nietzsche) was in werkelijkheid immers bijna altijd een voor-menselijke factor. Iets wat wij met de hogere dieren gemeen hebben. Ik toon aan, aldus Lorenz, hoeveel ‘dierlijke erfenis’ er ook vandaag nog in de mens leeft. Wat het menselijke in het dier betreft, citeerde hij graag zijn oude mentor Heinroth: ‘Animals are emotional people of extremely little intelligence.’¹¹

Uit de geschiedenis van de ethologie en van de samenwerking tussen Lorenz en Tinbergen wordt duidelijk, dat Lorenz zich inzake subjectieve ervaringen bij dieren veel minder afsloot van het nadenken hierover dan de in dit opzicht veel strengere en compromisloze Tinbergen. Met de subjectieve ervaringen van dieren, niet kenbaar anders dan via introspectie en analogieredeningen, kon en wilde Tinbergen niet werken.

Some may say our view is very narrow. All right, it is narrow; but we feel we must recognize that science is a limited occupation and is only one way of meeting nature,

zei hij in 1960.¹² De bestudering van instinctief (aangeboren) gedrag was niet een poging tot inleving, een ‘poging tot instinct’, maar een strenge en controleerbare vorm van kennisverwerving. En dat met behulp van een technische taal, die zoveel mogelijk ontdaan was van subjectieve elementen en de bestudeerde dieren rigoreus tot natuurlijke objecten maakte.¹³

Wetenschap werkt niet als literatuur en literatuur niet als wetenschap, al komen ze soms in elkaars buurt. In het geval van Tinbergen niet, maar in sommige publicaties van Lorenz zeker wel. Van hem zou men kunnen zeggen, dat hij in zijn werk een interessante spanning – beter nog: complementariteit – zichtbaar maakt tussen enerzijds het streven de dierpsychologie tot een natuurwetenschap te maken en om te buigen in de richting van de fysiologie, en anderzijds een grote affiniteit met levende organismen, die hij liefst met hen mee-levend observeerde en wier gedrag hij in wat je zijn wetenschappelijke vertellingen kunt noemen op welhaast hermeneutische of fenomenologische wijze trachtte te interpreteren.

Juist in de ‘natural history’ (met grote namen als Darwin en de entomoloog Fabre, door Victor Hugo de ‘Homerus van de insecten’ genoemd) – de traditie waarvan Lorenz duidelijk een erfgenaam is¹⁴ – en ook in daaraan verwante latere vormen van biologisch schrijven, heeft de relatie tussen (wetenschappelijke) observatie, verklaring en kennisconstructie en (literaire of filosofische) betekenis- of zingeving bijna iets vanzelfsprekends. In het geval van levende wezens, staat het ‘object’ van studie in een subjectieve relatie tot ‘zijn’ wereld, is de achterliggende gedachte. Daardoor nodigt het de observator als vanzelfsprekend uit tot aandacht voor die subjectiviteit. Om die subjectiviteit in het geval van andere wezens dan mensen te kunnen ‘kennen’ is, behalve geloof in de evolutionaire continuïteit tussen de soorten, en introspectie die analogieën suggereert, een fenomenologische benadering nodig. Maar ook: het ver-

mogen om al te sterk antropomorfiserende analogieën te nuanceren of te adapteren, in overeenstemming met het *anders zijn* van de bestudeerde en te beschrijven soort.¹⁵

Poging tot instinct (2)

Als Koolhaas voor het schrijven van dierenverhalen zoals hij dat deed al een wetenschappelijke rechtvaardiging nodig had – maar men mag aannemen dat hij zich in dat opzicht autonoom genoeg zal hebben gevoeld – dan zal, los van iedere abstraherende, natuurwetenschappelijke theorievorming, de *verteller* Lorenz, meelevend met zijn ‘objecten’, waarvan hij de subjectiviteit (h)erkende, hem een hart onder de riem hebben gestoken.

Maar terug nu naar zijn ‘Poging tot instinct’: een fictioneel verhaal over dieren, geen fabel (zeker niet in moraliserende zin), geen allegorie, maar een poging iets te zeggen over ‘instinct’; expliciet met betrekking tot de postduif Reinier en impliciet met betrekking tot de spreeuw Jan.

Dat Reinier en de andere duiven met hun postduiveninstinct ‘dom’ heten, is zoals we zagen in overeenstemming met de opvatting van vroege ethologen. Ze zijn ‘vol instinct’ staat er, het instinct domineert, veel meer lijkt er niet te zijn. ‘Dom’ is natuurlijk een menselijk waardeoordeel, waarbij met andere woorden de menselijke norm voor ‘intelligentie’ wordt gehanteerd. In Koolhaas’ verhaal voelt echter ook Reinier zelf zich dom, in zijn relatie tot Jan, op wie hij eigenlijk neerkijkt. Hij begrijpt niet wat die spreeuw op zeker moment zegt: ‘Mij niet gezien.’ Hij denkt dat dat iets heel schranders moet zijn en heeft niet in de gaten, dat ook aan Jan de precieze strekking van zijn eigen woorden ontgaat. Zoals vaker bij Koolhaas: het praten van de dieren is eerder een kwestie van gedrag dan dat ze er een cognitieve inhoud mee willen overbrengen.

Dat Reinier zichzelf dom voelt, ondanks zijn kast met prijzen, wordt nog eens goed duidelijk aan het eind van het verhaal, waar hij Jans woorden ‘Mij niet gezien’ napraat wanneer andere duiven hem komen feliciteren met zijn jongste prestatie.

[...] direct daarna was hij weggevlogen om alleen in een boom kalm tot *inkeer* te gaan zitten komen, want het mocht dan al schrandere geweest zijn om die uitdrukking te onthouden, *begrepen* had hij – postduif Reinier – haar nog altijd niet.

En dit stemde tot *droefheid*.¹⁶ [cursiveringen aangebracht]

Hij is ‘dom’, maar gevoelens heeft hij wel. Whitman cum suis knikken instemmend. Opmerkelijk is wel, dat die gevoelens gebaseerd zijn op bezinning of inzicht. Reiniers droefheid vloeit voort uit het besef van een tekort. Koolhaas gebruikt het woord ‘inkeer’ en dat heeft net een andere kleur dan ‘inzicht’. Veel meer dan ‘inzicht’, dat met zijn connotaties van begrip en intellectualiteit misschien niet

goed bij dieren zou passen, is ‘inkeer’ geconnoteerd met het besef, het gevoel, dat er iets verkeerd is, iets wat op een beslissende wijze met je leven te maken heeft.

En Jan, de spreeuw? Is die ook dom? Met hem lijkt het tegenovergestelde aan de hand. Hoewel zijn poging het postduiveninstinct te doorgronden voor hem bijna fataal afloopt, lijkt hij ‘intelligenter’ dan Reinier. Hij wil iets weten, wil begrijpen wat dat postduiveninstinct nou is. Maar juist door dat verlangen naar inzicht komt hij in moeilijkheden. Je zou kunnen zeggen dat hij zijn spreeuwennatuur vergeet. Zeker ook wanneer hij zijn aangeboren vliegwijze aan die van de duiven aanpast en zich buiten zijn eigen *Umwelt*¹⁷ begeeft: de boomgaard waar hij leeft, de troep vogels waar hij deel van uitmaakt en het stukje luchtruim dat de natuurlijke selectie voor spreeuwen heeft weggelegd. Wat dit laatste betreft, is de volgende passage prachtig veelzeggend:

Als de spreeuw Jan omlaag had gekeken dan zou hij gemerkt hebben, nog steeds boven het plat te vliegen dat aan de rand van zijn eigen boomgaard was gelegen, maar de spreeuw Jan keek niet omlaag, hij keek omhoog en hij zag daar een hemel die heel anders was dan zijn eigen hemel, veel lichter en veel wijder en met veel meer ruimte om in te vliegen en om een echte vogel in te kunnen zijn, die bijna zou kunnen zingen.¹⁸

Jan wordt op dat moment, daar in de lucht, bespeeld door een verlangen dat hem zijn spreeuweninstinct dreigt te doen verliezen. Meer nog dan de duiven met hun postduiveninstinct bewondert hij kennelijk de ‘echte’ vogels, vogels die ‘kunnen zingen’. Vanuit een natuurlijk perspectief, waarin instinctief gedrag allesbehalve dom maar juist doelmatig en succesvol is, gaat Jan hier de mist in. Vandaar dat ook hij bij zijn terugkeer in de eigen boomgaard door Koolhaas tot ‘inkeer’ wordt gebracht. Hij ziet zijn vertrouwde omgeving terug en meteen beseft hij:

Er was niets, dat dit ooit zou kunnen veranderen! Jan *begreep* dit direct en hij stroomde op dit moment vol met een *inkeer* die hem zijn hele verdere leven zou bijblijven en die hem thans diep *ontroerde*.¹⁹ [cursiveringen aangebracht]

De woorden ‘begrijpen’ en ‘inkeer’ komen in beide fragmenten voor, in het stukje over de droevige Reinier en in de zojuist geciteerde passage. Maar het verschil tussen de situatie waarin Reinier zich aan het eind van het verhaal bevindt en die van Jan is, dat Jan, die zijn instinct en *Umwelt* tijdelijk verloor, nu weer in alle opzichten thuis is. Inkeer en terugkeer vallen samen. Hij heeft iets geleerd, waardoor hij niet zomaar ‘vol instinct’ zit als de duiven (ook al heeft hij zijn instinct nu hervonden), maar ook ‘vol [...] inkeer’ is gestroomd. Hij is gerijpt, en in zekere zin herboren.²⁰ De vanzelfsprekende, ‘automatische’ leefwijze van postduif Reinier daarentegen, die aan het slot van het verhaal in een boom – dus niet meer op het zo sterk met het postduiveninstinct verbonden platte dak²¹ – ‘kalm tot inkeer’ gaat zitten komen,

blijkt lichtjes in het ongerede te zijn geraakt. De kalmte waarvan sprake is, lijkt schijn.

Koolhaas en instinct

Wanneer men Koolhaas' verhaal 'Poging tot instinct' plaatst in de culturele en wetenschappelijke context van de jaren dertig, de tijd van het Leidse 'instinct'-symposium en de strubbelingen tussen dierpsychologen en biologen met belangstelling voor diergedrag, dan is deze literaire poging om iets over 'instinct' te zeggen, eerder een psychologische dan een biologische benadering. 'Poging tot instinct' is het verhaal van twee individuen van wie het natuurlijke, vanzelfsprekende bestaan in hevige (Jan) of in lichtere mate (Reinier) aan het wankelen wordt gebracht. Waarvan er één, de spreeuw Jan zijn 'instinct' even verliest doordat hij zichzelf een vraag gaat stellen met betrekking tot het 'postduiveninstinct'. Hij valt uit zijn *Umwelt*, in zijn verlangen en zijn poging om te 'stijgen', een andere ruimte en een andere status te veroveren: die van een duif (of zoals even later blijkt, die van een zangvogel). Als gevolg daarvan legt hij bijna het loodje. Maar, teruggevoerd door een medespreeuw, blijkt zijn ervaring met een ander leven hem iets te hebben geleerd. Zijn verzwakte instinct wordt versterkt met een nieuw gewonnen besef. En zijn natuurlijke spreeuwengedrag herstelt zich. Hij komt weer 'thuis', bij zichzelf en bij zijn soort. Dat is de 'inkeer' die hem 'zijn hele verdere leven zou bijblijven'. De kern is dus: Jan heeft *geleerd*, zijn spreeuweninstinct is met een nieuw inzicht verrijkt. Het is gerijpt. En met het verwerven van dat inzicht zijn, zoals we zagen, gevoelens verbonden.

Wat Jan geleerd heeft, wordt hem door de oudste van de spreeuwen ook nog eens als een expliciete les voorgehouden:

'[...] mijn jonge vriend, voor nu en nog eens: blijf in het vervolg maar hier – dat is veiliger en dat is beter!'

Rottige, veilige rots, dacht Jan wel, maar hij zei niets en hij knikte.²²

De op het eerste gezicht vreemd gekozen woorden 'Rottige veilige rots' lijken erop te duiden, dat Jan beseft dat de boomgaard waar hij moet blijven heel iets anders is dan het vaste platte dak van de duiven. Die horen dáár thuis, het is hún vaste en veilige 'rots', maar zij hoeven er niet te blijven: dankzij hun postduiveninstinct is het ook nog steeds hun veilige rots als zij er ver van verwijderd zijn.²³ Jan vindt zijn eigen gebondenheid aan de boomgaard kennelijk nog steeds 'rottig', zijn verlangen naar hevig leven, in den hoge, heeft hem nog niet helemaal verlaten. Maar hij is, zou men kunnen zeggen, door *trial and error* wijzer geworden: hij heeft geleerd. Koolhaas' aanpak in het verhaal 'Poging tot instinct' is in de verte verwant aan de dierpsychologische inzichten van een onderzoeker als J.A. Bierens de Haan, auteur

van *Die tierischen Instinkte und ihr Umbau durch Erfahrung. Eine Einführung in die allgemeine Tierpsychologie* (1940), waarin de uitwerking van ervaring op alle instinctcomponenten (weten, voelen, streven) wordt gepostuleerd.

Koolhaas en de ‘ondeelbaarheid van alle leven’

Men kan zich afvragen, of dat niet voor de hand ligt. Want wat heeft een literaire auteur over dieren te vertellen wanneer hij ze niet als subjecten kan behandelen, als wezens met gewaarwordingen, met ervaringen die er voor het dier zelf toe doen?

Toch liggen de zaken bij Koolhaas wat ingewikkelder en is de relatie van zijn fictionele dierverhalen tot de wetenschappelijke studie van diergedrag interessanter en minder ondubbelzinnig. Ik heb er aan het begin van dit artikel op gewezen, dat Koolhaas bij bundeling van zijn vroege, bijna twintig jaar oude dierenverhalen in 1956 een nieuwe verhaal toevoegde. Dat verhaal, ‘Gif van de overkant’, over een rat, betekende voor hem zoveel als een nieuw begin, zo noteerde hij in 1976, toen hij al volop verhalen over dieren én mensen, of in hoofdzaak zelfs over mensen, schreef:

[...] alsof een prop was losgeschoten, want achter elkaar schreef ik zeven nieuwe bundels met dierenverhalen, die niet zoals de meeste verhalen in *Poging tot instinct* overwegend karakteristieken waren, doch waarvan de inhoud dieper stak en de pogingen tot inleven in de dierenpersonages zich begon uit te strekken tot mee-sterven en het thema van de dood in het leven en dat van de ondeelbaarheid van alle leven werd in steeds nieuwe variaties onafwendbaar het thema van alle werk dat ik schreef.²⁴

Hoewel het lastig is te generaliseren over Koolhaas’ eerste verhalenbundel, zouden we in overeenstemming met wat de auteur zelf heeft gezegd, inderdaad kunnen zeggen, dat de verhalen uit *Poging tot instinct* nog geen zeer sterke verbondenheid van de verteller met zijn dieren laat zien, en dat zijn verhalen in die zin eerder ‘karakteristieken’ zijn van individuele dieren dan de realisering in taal van een menselijk mee-leven en mee-sterven, van existentiële situaties en gebeurtenissen waarin de verteller en het dierlijke personage als het ware met elkaar versmelten, tot een eenheid ‘meer dan dierlijk en minder dan menselijk’, zoals Jacques Kruithof het uitdrukt.²⁵ De wijze waarop het dierlijke ‘te weinig’ en het menselijke ‘te veel’ als het ware verdoezeld worden in Koolhaas’ vertelkunst tot ongeveer 1970, maakt de hoge kwaliteit uit van dit werk.

Is het in het verhaal ‘Poging tot instinct’ nog voornamelijk zo, dat de poging tot instinct ondernomen wordt door de spreekw Jan,²⁶ in verhalen uit de latere bundels wordt deze poging veeleer ondernomen door de verteller, niet of nauwelijks te onderscheiden van de (geïmpliceerde) auteur, die zich als nieuwgierige, in biologisch opzicht ongespecialiseerde mens (met een vorm van instinctreductie die de menselijke soort volgens Konrad Lorenz eigen is)²⁷ via de verbeelding met zijn

dierlijk personage verbindt, in een bijna archaïsch lotgenootschap. Dikwijls leidt dit ertoe, dat ook het dier iets van zijn instinctiviteit verliest en in de problemen raakt. Maar het tegenovergestelde is ook waar: de verteller en de lezer die zich inleeft, komen iets dichterbij de ‘pure poëzie’ van het irrationele gedrag, van het ‘denken met het lijf’.²⁸

In zijn voorwoord bij de tweede druk (1976) van *Poging tot instinct* spreekt Koolhaas over ‘de ondeelbaarheid van alle leven’ als zijn belangrijkste thema. Een soort ‘levensovertuiging’ noemt hij het elders.²⁹ En hoewel zijn dierenverhalen weinig of niets te maken hebben met het klassieke genre van de moraliserende fabel, komt Koolhaas’ in die verhalen tot uitdrukking gebrachte levensleer dicht in de buurt van de wijze waarop Herder in zijn essay *Über Bild, Dichtung und Fabel* (1787) het genre van de fabel verstond. Als uitdrukking en symbool van de oorspronkelijke eenheid met de natuur, die voor de geciviliseerde mens verloren is gegaan. De fabel laat ‘the immutable union’ zien ‘of all beings in the empire of the Creation’ (XII, 559).³⁰

Bij de beesten af

Aan het begin van de jaren zeventig komen we Koolhaas tegen als de initiatiefnemer tot Bert Haanstra’s door de ethologie geïnspireerde film *Bij de beesten af*.³¹ In het boek bij de film schreef Haanstra in 1972:

Op het tijdstip dat de film ‘Bij de beesten af’ zijn première beleeft, is het al weer zes jaar geleden dat Anton Koolhaas mij voor het eerst probeerde te interesseren voor het maken van een film die zou handelen over parallellen in gedrag bij mens en dier.

Hij nam me mee naar de Universiteit van Groningen om daar een eerste gesprek te hebben met prof. Baerends.

De etholoog G.P. Baerends, beoogd opvolger van Konrad Lorenz als directeur van het Max-Planck-Institut für Verhaltensphysiologie in Seewiesen,³² werd wetenschappelijk adviseur van het filmproject. En Koolhaas, die net als de bioloog en dichter Dick Hillenius tot de overige adviseurs behoorde, moet van zijn medewerking aan deze film heel wat hebben opgestoken. Misschien zelfs te veel, in zekere zin. Volgens zijn eigen zeggen had hij zich nu voor het eerst echt gedocumenteerd over dierlijk gedrag. En daardoor was hij de onbevangenheid die hij voor het schrijven van dierenverhalen noodzakelijk achtte een beetje kwijtgeraakt. Na de zeven bundels met dierenverhalen die op *Poging tot instinct* waren gevolgd, ontstonden nu enigszins surrealistisch aandoende dierennovellen (*Mijn vader inspecteerde iedere avond de Nijl* en *Corsetten voor een libel*, beide 1970) en werd zijn wereld uitgebreid met fantasiedieren: hoedna’s,³³ goendroens,³⁴ klawalla’s.³⁵ Maarten ’t Hart, schrij-

ver en bioloog, schreef in een kribbige kritiek: er zijn twee miljoen diersoorten en Koolhaas moet er nog een paar bij verzinnen.³⁶

Hoe zit het met die ‘onbevangenheid’ die Koolhaas door zijn werk voor *Bij de beesten af* zou zijn kwijtgeraakt? Het is goed mogelijk dat omgang met biologen hem onzeker heeft gemaakt over de wijze waarop hij bestaande diersoorten beschreef (en met zijn niet-specialistische kennis kon beschrijven).³⁷ Daarvan lijkt hij zich eerder niet te veel te hebben aangetrokken, maar misschien ging de noodzaak van nauwkeurige observatie of documentatie nu wel opspelen en remde dat zijn verbeeldingskracht. Denkbaar is ook, in samenhang met het vorige argument, dat Koolhaas’ nu mede door de wetenschap gevoede kijk op dier en mens nieuwe dierenverhalen voor hem als het ware overbodig maakte. Wat hij sinds de jaren vijftig (en misschien al incidenteel in zijn dierenverhalen uit de jaren dertig) op artistieke wijze via zijn sympathiserende vertelstrategie geëxploreerd had – de ondeelbaarheid van alle leven – hoefde hij nu niet meer van verhaal tot verhaal opnieuw te ontdekken. De ethologie was de principiële toepasbaarheid van vergelijkend biologisch gedragsonderzoek op de mens steeds nadrukkelijker gaan uitdragen en trok daarmee steeds meer publieke aandacht. Men denke bijvoorbeeld aan het succes van Lorenz’ in 1965 in het Nederlands vertaalde boek over agressie bij dier en mens, aan Desmond Morris’ *De naakte aap* uit 1968 en de discussies die daarop volgden. Wie Koolhaas’ eerdere, literaire en artistieke pionieren op dit terrein – een apocrief pionieren, want via dierverhalen en daarbij ook nog langs de weg van verbeelding en intuïtie – in dat licht beziet, kan zich voorstellen dat de ‘poëzie’ van het sympathiserende schrijven over dier en mens daarmee voor Koolhaas dreigde te vervluchten. De kunstenaar die hij als schrijver was, sprak uit en verzweeg tegelijk, zocht de suggestie.

In zijn bijdrage aan het boek bij Haanstra’s film *Bij de beesten af* keek Koolhaas in 1972 quasi terloops terug op zijn dierenverhalen:

Van de moeite die een heleboel mensen hebben met het herkennen van zich zelf in dieren en omgekeerd, of met de erkenning van medeschepselen en een ondeelbaarheid van alle leven, merk ik als schrijver van een aantal dierenverhalen tamelijk veel.

Niet dat zij hem verwijten parallellen te hebben geschetst, zo voeg ik hieraan toe, want zo ver leek men niet altijd door te dringen in zijn verhalen, maar er zijn volgens Koolhaas

grote categorieën van lezers die al geërgerd zijn als het over dieren gaat en nog sterker weezin hebben tegen het zich verplaatsen in een dier. Een vergelijkbare weezin bestaat bij hen tegen boeken als ‘De naakte aap’. [...] die afkomst van een aap gaat ze te ver en het zich inleven in dierensituaties eveneens.³⁸

Vanaf nu zou hij zich vooral op mensenromans concentreren – zij het dat de biologische blik daarin niet ontbreekt³⁹. En inderdaad treden er daarnaast (voor het eerst in *Vanwege een tere huid* uit 1973) soms ook imaginaire dieren in op, als door de mens geschapen vorm misschien de treffendste verbeelding van ‘dierlijkheid’ en ‘menselijkheid’. Tegen het einde van zijn schrijversloopbaan komt Koolhaas er zelfs toe, sprookjes te schrijven waarin dieren een rol spelen (*Raadpleeg de meerval*, 1980, en *Liefdes tredmolen*, 1985): alsof de slotsom van zijn rijke werk een terugkeer naar het meer archaïsche genre moest zijn, naar het verhaalgenre waarmee de mens, net als in de fabel (in de opvatting van Herder) al in oude tijden uitdrukking gaf aan een gevoel van eenheid – het is misschien ook animistisch te noemen – van alle dingen en van alle leven.

Bibliografie

- Bierens de Haan, J.A.:** *Animal psychology for biologists*. London: University of London Press, 1929.
- Burkhardt, R.W. Jr.:** ‘The founders of ethology and the problem of animal subjective experience’, in M. Dol e.a. (eds.): *Animal consciousness and animal ethics. Perspectives from the Netherlands*. Assen: Van Gorcum, 1997.
- Crist, Eileen:** *Images of animals. Anthropomorphism and animal mind*. Philadelphia: Temple University Press, 1999.
- Koolhaas, Anton:** ‘De menselijke ponteneur’, in: *Bij de beesten af. Overeenkomsten in gedrag van dier en mens*. Gefilmd door Bert Haanstra en toegelicht door Anton Koolhaas, prof. dr. G.P. Baerends, A.J. van Dijk [en] dr. D. Hillenius. Amsterdam: Ploegsma, 1972.
- Koolhaas, A.:** *Poging tot instinct*, Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1976.
- Koolhaas, A.:** *Alle dierenverhalen*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1990.
- Kruithof, Jacques:** *Vertellen is menselijk. Essay over Koolhaas*. Groningen: Wolters-Noordhoff / Tjeenk Willink, 1978.
- Kusters Wiel:** ‘Konrad Lorenz en de taal der dieren’, in *Armada* 29/30 (2002/2003), p. 38-49.
- Lorenz, Konrad:** *Über tierisches und menschliches Verhalten. Aus dem Werdegang der Verhaltenslehre. Gesammelte Abhandlungen*. München: Piper, 1966.
- Moor, Wam de:** *Koolhaas onder de mensen. Profiel van een bovenmaats auteur*. Amsterdam: Athenaeum / Loeb Paperbacks, 1978.
- Noel, Thomas:** *Theories of the fable in the eighteenth century*. New York / London: Columbia University Press, 1975.
- Piryns, Piet:** *Er is nog zoveel on gezegd*. Antwerpen, 1988.
- Roëll, D.R.:** *De wereld van instinct. Niko Tinbergen en het ontstaan van de ethologie in Nederland (1920-1950)*. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1996.
- Taschwer, Klaus & Benedikt Fröger:** *Konrad Lorenz. Biographie*. Wien: Zsolnay, 2003.
- Tinbergen, N.:** *The study of instinct*. Oxford: Clarendon Press, 1951.
- Tinbergen, Niko:** *Het dier in zijn wereld. 2. Laboratoriumexperimenten en algemene artikelen*. Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum, z.j..

Noten

- 1 Over de constituerende rol van taalgebruik in wetenschappelijke dierbeelden van Darwin tot de sociobiologie: Crist 1999.
- 2 Tinbergen: 1951.
- 3 Zie bijvoorbeeld Roëll 1996, p. 153 e.v.
- 4 In tegenstelling ook tot de behavioristische school van psychologen (J.B. Watson, B.F. Skinner), objectivisten net als de ethologen, zij het dat de behavioristen alle gedrag als aangeleerd (en dus niet aangeboren) beschouwden, niet wensten te denken in termen van 'bewustzijn' en gruwden van een in hun ogen metafysisch concept als instinct.
- 5 Zodat deze onderzoekers volgens Tinbergen een psychologische en een natuurwetenschappelijke, causaal-analytische benaderingswijze met elkaar vermengden, terwijl ze die juist gescheiden zouden moeten houden (als men bij de wetenschappelijke bestudering van diergedrag al psychologisch te werk wilde gaan, waar hij uiterst sceptisch over was). Vgl. Burkhardt 1997, p. 5. Zie ook de volgende uitspraak van Tinbergen in een bespreking van Portielje 1945: 'Ons enig bezwaar is dus dat de subjectivist zich niet bij het zoeken naar de subjectieve verschijnselen houdt, maar zich op het terrein van de objectivist begeeft, door te beweren dat deze subjectieve verschijnselen oorzaken van gedrag zouden zijn.' (*Ardea. Tijdschrift der Nederlandsche Ornithologische Vereeniging* 34, 1946, p. 255). Lorenz' grootste bezwaar tegen de dierpsychologie zoals bedreven o.a. Bierens de Haan was hun deductieve, niet-empirische aanpak. Vgl. Burkhardt: 'The founders of ethology [...]', p. 5.
- 6 Bierens de Haan 1929. Dit boek bevat de tekst van drie lezingen die de auteur in 1928 gaf before the University of London at King's College. In 'Über die Bildung des Instinktbegriffes' schreef Konrad Lorenz in 1937: 'Eines aber hoffe und glaube ich in überzeugender Weise dargetan zu haben: das die Erforschung der Instinkthandlung kein Feld für grossangelegte geisteswissenschaftliche Spekulationen ist, sondern ein Gebiet auf dem, wenigstens vorläufig, die experimentelle Einzelforschung allein das Wort hat.' (Geciteerd naar Lorenz 1966, p. 342). De woorden 'geisteswissenschaftliche Spekulationen' die Lorenz hier gebruikt, werden later door Tinbergen vertaald als 'metafysische speculatie'. Zie zijn artikel 'Ethologie', in Tinbergen z.j., p. 112.
- 7 Een beetje vergelijkbaar met de wijze waarop de adellijke wespenfamilie Van Vliesvleugel in Godfried Bomans' *Erik of het klein insectenboek* (1940) haar gedistingeerdheid onder woorden brengt: 'Men is het of men is het niet', en: 'Wie het *is*, die *is* het ook.' Overigens, hoe onhandig bluffend, want in verlegenheid gebracht, Reinier zich hier ook uitdrukt, het is wel een treffende formulering. Zijn instinct is, zoals hij erover spreekt, een vorm van belichaamde kennis.
- 8 Geciteerd uit Koolhaas 1990, p. 55.
- 9 Vgl. Burkhardt 1997, p. 7.
- 10 Het selecteren van de juiste 'sign stimulus', die het instinctieve, met lustgevoelens gepaard gaande gedrag vervolgens als een mechaniek in werking zet, noemde Lorenz, in navolging van Whitmans' leerling W. Craig, appetitive behaviour, maar in afwijking van Craigs eigen opvatting behoorde het volgens hem dus niet tot het specifieke motor pattern dat als instinctieve activiteit moest worden beschouwd. Dat appetitive behaviour was van een andere, subjectieve orde. Vgl. Lorenz 1966, p. 352-353. Voor Tinbergen was deze subjectiviteit zeer problematisch.
- 11 Geciteerd in Burkhardt 1997, p. 8-9. Zie Lorenz 1966, Band II, p. 371.

- 12 Geciteerd in Burkhardt 1997, p. 9.
- 13 Vgl. Crist 1999.
- 14 Vgl. Kusters 2002/2003, p. 38-49.
- 15 Vgl. de hieronder aangehaalde uitspraak van J. Kruithof (noot 24) over het 'meer dan dierlijk en minder dan menselijk besef' in Koolhaas' latere verhalen.
- 16 Koolhaas 1990, p. 55.
- 17 De term is afkomstig van J. von Uexküll; zie bijvoorbeeld diens *Umwelt und Innenwelt der Tiere*, Berlin, 1909.
- 18 Koolhaas 1990, p. 51.
- 19 Koolhaas 1990, p. 54.
- 20 Het begrip 'inkeer' dat Koolhaas hier gebruikt, is nauw verwant aan 'intériorité', de term die de filosoof Henri Bergson gebruikt voor de essentie van het leven, zoals die toegankelijk kan worden voor de intuïtie. Inderdaad heeft de spreekw Jan het leven dat in hem is, beter leren verstaan.
- 21 Vgl. het begin van het verhaal, waar Reinier in een poging iets te verduidelijken van het instinct dat hij zelf niet doorgrondt, tegen Jan zegt: 'Ziet u dit plat? [...] Wel – dat is het nu eigenlijk'. Koolhaas 1990, p. 48.
- 22 Koolhaas 1990, p. 55.
- 23 Het is in dit verband interessant te weten, dat de postduif, net als bijvoorbeeld de kropduif en de tuimelaar, door domesticatie en kunstmatige selectie uit de *rotsduif* ontstaan is.
- 24 A. Koolhaas: 'Verlate herdruk', in: Koolhaas 1976, p. 4.
- 25 Kruithof 1978, 59.
- 26 Toch staat 'Poging tot instinct' minder ver af van de latere Koolhaas dan de meeste andere verhalen uit *Poging tot instinct*, zoals bijv. 'Het zingend vaderschap' en 'Dood van de zangvogel'.
- 27 Vgl. Lorenz 1966, Band II, p. 176.
- 28 De woorden 'pure poëzie' komen uit het in 1970 afzonderlijk verschenen, veel meer auctoriaal vertelde verhaal *Corsetten voor een libel*. Koolhaas 1990, p. 809. Van het sympathetische vertellen is daar volgens Kruithof 'geen spoor meer' over. Vgl. Kruithof 1978, p. 10.
- 29 Bijvoorbeeld in De Moor 1978, p. 30.
- 30 Geciteerd uit Noel, 1975, p. 133.
- 31 Koolhaas was o.a. adviseur van het Cinécentrum en docent aan de Nederlandse Filmacademie, waarvan hij in 1968 directeur werd.
- 32 Zie Taschwer & Fröger 2003, p. 228-230.
- 33 In *Vanwege een tere huid* (1973).
- 34 In *De laatste goendroen* (1977).
- 35 In *Een kind in de toren* (1977).
- 36 Vgl. Piryns 1988. Aldaar ook Koolhaas' hoofdschuddende maar wat cryptische reactie op de opmerking van 't Hart: 'Weet Maarten 't Hart veel welke diersoorten er allemaal *niet* bestaan.' 't Harts kritiek verscheen in *NRC Handelsblad* van 24.2.1978 onder de kop 'De wet van het boertje'. Zie over deze kwestie ook De Moor 1978, p. 142. Overigens kwamen ook al in 'Een gat in het plafond', te vinden in de gelijknamige bundel uit 1960, verzonnen dieren voor: snoken en een gormol.

- 37 De spanning tussen biologie en literaire fictie over dieren heeft Koolhaas zeker gevoeld. In *De Moor* 1978, p. 29-30, vertelt hij hoe hij voor het verhaal 'Vleugels zonder veren' 'in Normandië [...] drie weken in een kippenhok [heeft] gezeten, de godganse dag.' Er was een vrouw in huis 'die een tikje kierewiet was. Ze kon niet wachten tot de eieren uitkwamen. En dan maakte ze met haar nagel een gaatje om te kijken hoe ver het al was. Daar kwamen daardoor drie kuikentjes uit die geen veren hadden. Die waren in hun groei in het ei helemaal belemmerd, dus ten dode opgeschreven en ze kregen ook geen veren. Ik was erg geïnteresseerd in de processen die je te zien zou krijgen, waarin de dood van die kuikentjes zich aankondigde en hoe dan de relatie zou zijn met de andere kuikens en met de moederkip. Daar heb ik echt wonderlijke dingen bij gezien, die, als je ze aan een bioloog vertelt, nooit geloofd worden, want een biologisch feit bestaat voor een wetenschappelijk bioloog pas als het duizend keer geconstateerd is en bovendien schrikken ze dan nog terug voor een interpretatie.' Het verhaal 'Vleugels zonder veren' maakte in 1967 deel uit van de bundel *Vleugels voor een rat* (Koolhaas 1990, p. 673-693).
- 38 Koolhaas 1972, p. 45.
- 39 Zoals ik elders hoop te laten zien in een bespreking van de roman *Tot waar zal ik je brengen* uit 1976. De eerste van de serie mensenromans was *De nagel achter het behang* (1971), dat de basis werd voor Bert Haanstra's speelfilm *Dokter Pulder zaait papavers*. Overigens had Koolhaas al in 1963 een roman zonder dierlijke personages geschreven, *Een pak slaag*, maar dat was in die jaren een incident gebleven. Zeer opmerkelijk in zijn oeuvre zijn, wat de verhouding mens-dier betreft, de novellen *De hond in het lege huis* (1964) en *Ten koste van een hagedis* (1968): zij vormen een soort tussenschakel tussen de dierenverhalen en de mensenromans.